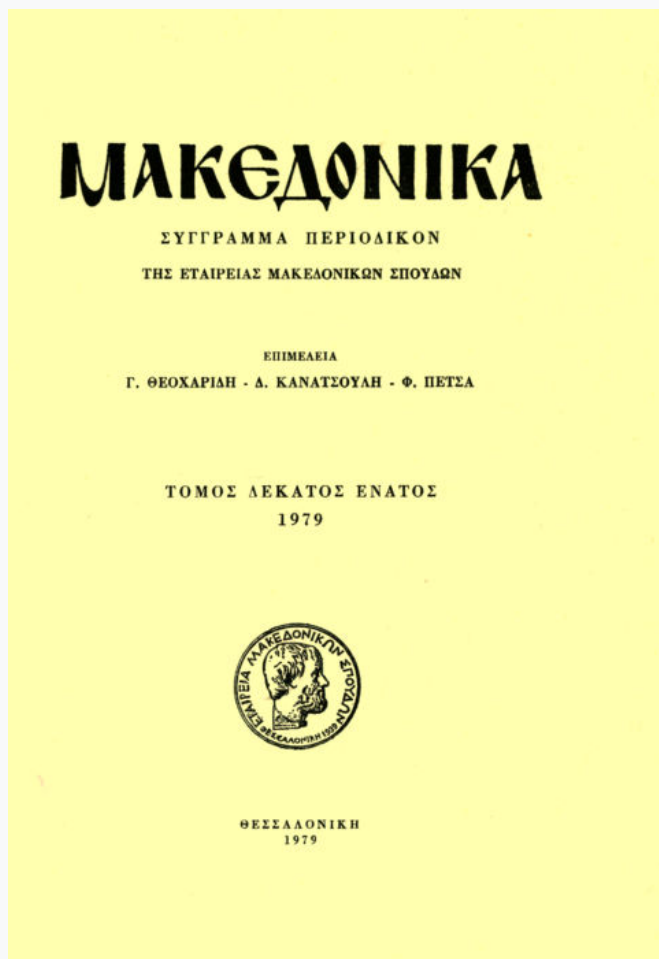


Μακεδονικά

Τόμ. 19, Αρ. 1 (1979)



Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού

Ευτέρπη Μακρή-Αγγέλου

doi: [10.12681/makedonika.471](https://doi.org/10.12681/makedonika.471)

Copyright © 2014, Ευτέρπη Μακρή-Αγγέλου



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μακρή-Αγγέλου Ε. (1979). Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού. *Μακεδονικά*, 19(1), 271–297.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.471>

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΡΑΝΟΥ

Νικολάου Ἀντωνίου
καὶ Χάϊδος Μαρκῆ
μνήμη

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἀγίου Νικολάου Τρανοῦ ἄρχισε τὸ 1973, μὲ στόχο τὴ διερεύνηση ἀρχαίων ἐρειπίων στὰ θεμέλια τοῦ Ἀστυνομικοῦ Μεγάρου τῆς Θεσσαλονίκης, πού μετὰ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917 προγραμματίσθηκε νὰ κτισθεῖ σὲ οἰκόπεδο, πού θὰ καταλάμβανε ὅλο σχεδὸν τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μητροπολίτου Γενναδίου 20 προαύλιο τῆς νεώτερης ὁμώνυμης ἐκκλησίας μαζὶ μὲ τὸ πρὸς βορρὰν οἰκόπεδο (πρώην γκαράζ).

Οἱ περισσότεροι ἐρευνητὲς τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης¹ ὑποστήριξαν πὼς ὁ χώρος τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς καὶ συγκεκριμένα τὸ νότιο τμῆμα της, ἀνάμεσα στὴν Παναγία Χαλκῶν καὶ τὴν ὁδὸ Φιλίππου, ὅπου βρίσκεται καὶ ὁ Ἅγιος Νικόλαος, μετασχηματίσθηκε στὰ βυζαντινὰ χρόνια σὲ μιὰν ἀνοικτὴ πλατεία, πού ἀναφέρεται στὰ κείμενα ὡς *μεγαλοφόρος*.

Πολλὰ προβλήματα τοπογραφίας τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης σχετίζονται μὲ τὸν χώρο αὐτὸ καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ἀγίου Νικολάου παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον.

Ἡ μικρὴ ἐρευνα τοῦ 1973² ἀποκάλυψε τμήματα τῆς κόγχης, τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ πυρπολημένου τοῦ 1917 ναοῦ, καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο του μιὰ πλακόστρωτη αὐλὴ μὲ τρεῖς ἐξαγωνικὲς κτιστὲς βάσεις κιόνων.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν δὲν ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ ἐντοπισθοῦν ἀνασκαφικὰ τὸ νότιο κλίτος καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκα τοῦ ἴδιου ναοῦ, γιὰτὶ καλύπτονται ἀντίστοιχα ἀπὸ τὰ θεμέλια τῆς οἰκοδομῆς πού βρίσκεται πρὸς νότον καὶ τὸ κατὰστρωμα τῆς ὁδοῦ Μητροπολίτου Γενναδίου.

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίσθηκε καὶ ὁλοκληρώθηκε μὲ μικρὰ κενὰ ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1976 μέχρι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1977³. Ἀποκαλύφθηκαν, ἐκτός

1. Χ. Μπακιρτζῆ, Περὶ τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, «2ο Συμπόσιο Ἀρχαίας Μακεδονίας», Θεσσαλονίκη 1973, σ. 260, ὅπου συγκεντρώνεται καὶ ὅλη ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. ΑΔ 1973, Χρονικά ὑπὸ ἐκδοσιν.

3. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησα συνεχῶς ὡς ἐπιστημονικὴ βοήθος. Γιὰ τὴν παράωρηση τῆς δημοσίευσης εὐχαριστῶ τὶς ἐφόρους κυρίες Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου

ἀπὸ τὸν πυρπολημένο τὸ 1917 ναό, τμήματα μιᾶς παλιότερης μεταβυζαντινῆς ἐκκλησίας κι ἐνὸς βυζαντινοῦ κτίσματος, δάπεδα παλαιοχριστιανικῶν καὶ ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, μεγάλο τμήμα ἐνὸς κτιρίου ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀρκετὰ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, νομίσματα, πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ πλῆθος κεραμεικῶν εὐρημάτων, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοὺς ἑλληνιστικούς ὡς τοὺς νεώτερους χρόνους.

Τὰ εὐρήματα α. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀνοίχτηκαν ἑπτὰ τομές, ποὺ συνενώθηκαν ἔπειτα. Ἀπὸ αὐτὲς οἱ Α, Β, Γ, Δ καὶ Η ἔγιναν μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ, ἡ Ζ στὸ βόρειο καὶ ἡ Ε σύρριζα μετὰ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου τοίχου του.

Ὁ ναὸς Α. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ ἦταν μιὰ μεγάλη τρίκλιτη βασιλικὴ μήκους 35,50μ. καὶ πλάτους 15,50μ. μετὰ κόγχη πολυγωνική, μικρὴ πρόθεση κι εὐρύχωρο διακονικὸ (σχ. 4 φάση Α καὶ σχ. 1).

Τμήματα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, ποὺ ἦταν στρωμένο μετὰ μαρμάρινες πλάκες (πίν. 1α) διασώζονται ἀκόμη στὸ Ἱερὸ Βῆμα καὶ τὸ διακονικὸ. Στὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ναοῦ διατηρεῖται μόνον τὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἀπὸ ντόπιους πρσιινόλιθους.

Ἡ ἐκκλησιὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου κτίσθηκε μετὰ ἐναλλασσόμενη τοιχοδομία ἀπὸ ντόπιες σχιστόπλακες καὶ πλίνθους διαστάσεων 0,20×0,05μ. τοποθετημένους σὲ τρεῖς ζώνες (πίν. 1β). Τὸ πλάτος τῶν στυλοβατῶν τῆς εἶναι 0,60μ. καὶ τῶν τοίχων τῆς ὑποθεμελίωσης, ποὺ φθάνει τὰ 4μ. καὶ ὀφείλεται στὴ μεγάλη ἐπίχωση τοῦ χώρου, εἶναι 0,80μ.

Σ' ἓνα σημεῖο τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ νότιου στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους παρατηρεῖται ἀνακουφιστικὸ τόξο ἀπὸ πλίνθους (πίν. 2α). Τὸ κάτω ἀπὸ τὴν καμάρια τμήμα του γέμισε πρόχειρα μετὰ ἀργολιθοδομῇ καὶ παρουσιάζει φανερὴ ἀντίθεση σὲ σχέση μετὰ τὴν ὑπόλοιπὴ ἐπιμελημένη τοιχοδομία

καὶ Χρ. Τσιούμη. Ἐπίσης τὴν ἀρχιτέκτονα τῆς Ἐφορείας δ. Κ. Θεοχαρίδου καὶ τὸν κ. Ἀ. Κούντουρα, ποὺ ἔκαναν τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς, τὸν κ. Θ. Ὀμήρου, ποὺ σχεδίασε τὶς τομὲς τῶν ἀγγείων καὶ τὴ συνάδελφο δ. Δ. Εὐγενίδου γιὰ τὴ βοήθειά της στὴ μελέτῃ τῆς κεραμεικῆς.

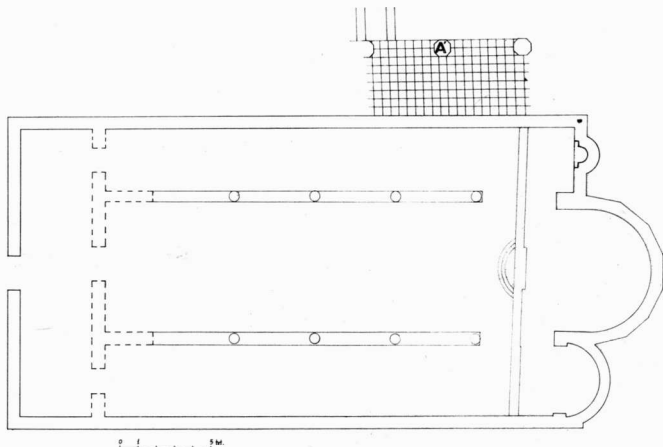
Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν κ. Χ. Μπακιρτζῆ γιὰ τὶς ὑποδείξεις του καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μετὰ τὸ ὅποιο ἄκουγε καὶ συζητοῦσε κάθε ἀνασκαφικὸ πρόβλημα. Στὸν ἴδιο ὀφείλονται καὶ οἱ φωτογραφίες τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων.

Τέλος θέλω νὰ εὐχαριστήσω ἰδιαίτερα τὸ χημικὸ κ. Χ. Σωτηρόπουλο, πρόεδρο τῆς ἐπιτροπῆς Θεσσαλονικέων γιὰ τὴ διάσωση τοῦ ἱστορικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ, γιὰ τοὺς ἀγῶνες του καὶ τὴν ἀμέριστη ἠθικὴ του συμπαράσταση στὸ ἔργο τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὸν κατάλογο τῶν εὐχαριστιῶν πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν ἀκόμη τὸ ἀνασκαφικὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ ἐργαστηρίου συντηρήσεως ποὺ ἐπιμελήθηκε τὰ εὐρήματα.

τοῦ νότιου στυλοβάτη. Ἡ σκοπιμότητα μιᾶς ἀνάλογης κατασκευῆς ἐρμηνεύεται γιὰ στατικούς λόγους κι ἔχει πιθανότατα ἀνακουφιστικὸ χαρακτήρα.

Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, ὅπως διατηρήθηκε στὴ μνήμη τῶν παλιῶν Θεσσαλονικέων, ποὺ ρωτήθηκαν σχετικὰ, θύμιζε πολὺ τὸ σημερινὸ Ἅγιο Μηνᾶ¹. Οἱ περισσότεροι θυμοῦνται ἓνα τέμπλο λευκὸ πού, ὅπως διαπιστώθηκε κατὰ



Σχ. 1. Ἡ κάτοψη τοῦ καμένου ἀπὸ τὴν πυρκαγιά τοῦ 1917 ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Τρανοῦ.

τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, ἔφερε ἵχνη ὀρθομαρμάρωσης, δὲν ἦταν ὅμως σὲ θέση νὰ μᾶς πληροφορήσουν ἂν ὑπῆρχε γυναικωνίτης, ποὺ συνήθως στὰ χρόνια αὐτὰ κατασκευαζόταν πάνω ἀπὸ τὸ νάρθηκα.

Οἱ πληροφορίες μας λένε ἀκόμη ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἦταν ὑπερυψωμένο² σὲ σχέση μετὰ τὸ ἐπίπεδο τῆς ὁδοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἀπ' ὅπου μετὰ διπλὴ σκάλα μπορούσε ν' ἀνέβει κανεὶς στὴν ἐκκλησία.

Σύρριζα μετὰ τὸ βόρειο ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ ὑπάρχει δάπεδο ἀπὸ τετράγωνες μαλτεζόπλακες διαστάσεων $0,42 \times 0,42$ μ., ἐπάνω στὸ ὁποῖο διατηροῦνται τρεῖς ἐξαγωνικὲς κτιστὲς βάσεις, ποὺ ἀπέχουν μεταξύ τους 3,40 μ. (σχ. 4 Α καὶ σχ. 1).

1. Αὐτὴ τὴν εἰκόνα σχημάτισε ὁ κ. Χ. Σωτηρόπουλος γιὰ τὸν παλιὸ ναό.

2. Ἔτσι θυμάται τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἡ σεβαστὴ μου δασκάλα κ. Θ. Ἀντωνιάδου, ὅταν παιδί ἐφθασε πρόσφυγας ἀπὸ τὴ Στρώμνιτσα.

Στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπῆρχε στεγασμένη αὐλὴ καὶ οἱ παραπάνω βάσεις θὰ χρησίμευαν ὡς βάθρα τῶν ξύλινων πιθανότατα κινῶν, πού ὑποστήριζαν τὴ στέγη τῆς αὐλῆς αὐτῆς. Ἔτσι ἡ κάτοψη τοῦ ναοῦ πρέπει νὰ εἶχε τὴ μορφή πού ἔδωσε ὁ κ. Α. Κούντουρας στὸ σχ. 1.

Κατὰ τὴ διάνοιξη τῶν τομῶν Α, Β, Δ καὶ Η μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ παραπάνω ναοῦ καὶ σὲ βάθος 0,40μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τοῦ ἀποκαλύφθηκε ἀποχετευτικὸ σύστημα ἀπὸ πῆλινους κυλινδρικοὺς σωλῆνες διαστάσεων 0,20×0,10μ. Τὸ σύστημα αὐτὸ (πίν. 2β) πού εἶχε διασταυρούμενες κετευθύνσεις ἀπὸ Ν πρὸς Β καὶ ἀπὸ Α πρὸς Δ κατέληγε σὲ τέσσερα μεγάλα πιθάρια, πού λειτουργοῦσαν ὡς φρεάτια καθαρισμοῦ καὶ προέρχονται μᾶλλον ἀπὸ δευτέρη χρήση.

Κατὰ πληροφορίες τῶν περιοίκων, μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ τοῦ 1922 ἰδρύθηκαν ἐπάνω στὰ ἔρείπια τοῦ καμένου ναοῦ προσφυγικὲς ἐγκαταστάσεις. Στὰ χρόνια αὐτὰ πρέπει νὰ ἐγίνε καὶ τὸ παραπάνω ἀποχετευτικὸ σύστημα.

Ὁ ν α ὁ ς Β. Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Α' στρώματος πού ἔχει ὕψος 0,90μ. καὶ εἶναι πολὺ ταραγμένο (ὡς σημεῖο 0 γιὰ τὶς μετρήσεις θεωροῦμε τὴν ἐπιφάνεια τοῦ καμένου ναοῦ), διαπιστώθηκε κατὰ μῆκος τῶν τομῶν Α, Β, Γ, Δ καὶ Η πού ἐνῶθηκαν ἔπειτα, ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοῖχος ἐνὸς ἄλλου ναοῦ μαζί μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα καὶ τὸ δάπεδό του, ἀπὸ τετράγωνες μαλτεζόπλακες, πού ὀνομάσαμε συμβατικά βασιλικὴ Β.

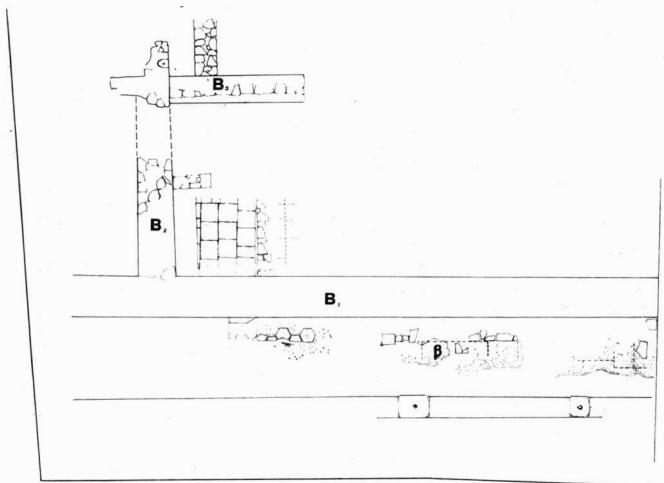
Ἡ βασιλικὴ Β ἦταν ἓνας εὐρύχωρος τρίκλιτος ναὸς κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Τὸ δάπεδό της, ὅπως διαπιστώθηκε στὶς τομὲς Β καὶ Γ ἦταν στρωμένο μὲ τετράγωνες μαλτεζόπλακες διαστάσεων 0,50×0,50μ. (πίν. 3α). Στὴν τομὴ Α δὲν διατηρήθηκε τὸ δάπεδο, ἀλλὰ μόνο τὸ ὑπόστρωμά του κι ἐπάνω σ' αὐτὸ βρέθηκε ἓνα τουρκικὸ νόμισμα.

Στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοῖχου της (Β1 στὰ σχ. 4 καὶ 2), πού ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 15μ. κι ἔχει πλάτος 1μ. καὶ ὕψος 3μ., διακρίνονται τρεῖς σειρὲς ξυλοδεσιῶς (πίν. 3β). Μέσα στὴν τοιχοδομίᾳ τοῦ τοῖχου αὐτοῦ βρέθηκε ἐντοιχισμένο ὕλικὸ ἀπὸ παλιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως κιονόκρανα, ἀποτμήματα κινῶν, κοσμηῆτες, ἐνὼ σὲ ἀρκετὲς πέτρες τῆς ὑποθεμελίωσής του διατηροῦνται ἴχνη τοιχογράφησης (πίν. 4α). Οἱ δύο ὀψεις τῆς ἀνωδομῆς τοῦ τοῖχου Β1 καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ νάρθηκα καλύπτονται μὲ παχὺ κόνιαμα γαλάζιου χρώματος.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς Β, πού ἔχει πλάτος 1μ., διαπιστώθηκε μέσα στὶς τομὲς Β καὶ Ζ σὲ μῆκος 6,20μ. καὶ δὲν θεμελιώνεται βαθιά. Τὸ ὕψος τῆς ὑποθεμελίωσής του φθάνει μόλις τὰ 0,60μ. καὶ τὸ ὅλικο τοῦ ὕψους τὰ 1,50μ. Ἡ πορεία τοῦ τοῖχου αὐτοῦ (σχ. 4 καὶ 2 Β2) διακόπτεται ἀπὸ τὶς ὑποθεμελίώσεις τῶν τοιχοβατῶν τοῦ καμένου ναοῦ.

Ἐδῶ βρέθηκε ἐντοιχισμένη βάση παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικίονα παραθύρου (πίν. 4β).

Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ Α' στρώματος βρέθηκαν, θραῦσμα μαρμάρινου τοιχοβάτη, μπουστο μικροῦ ἀγάλματος τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. με λειασμένη ἐπιφάνεια (πίν.5α), κομμάτι ἄκανθας ἀπὸ θεοδοσιανὸ κιονόκρανο καὶ λίγα ὄστρακα



Σχ. 2. Τὰ ἐρείπια τῆς μεταβυζαντινῆς βασιλικῆς Β τοῦ 1722

Τσανάκ-Καλὲ τοῦ 19ου αἰ. Ἐπίσης ἓνα κομμάτι ἀπὸ μεγάλο παλαιοχριστιανικὸ ἄγγειο, χεῖλη ἀγγείων 9ου-10ου αἰ., ἀρκετὰ ὄστρακα με κίτρινη ἐφυσάλωση καὶ πολλὰ ἐφυσάλωμένα sgraffito 14ου-16ου αἰ., μαζί μ' ἓναν τριποδίσκο καὶ ἀρκετὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ἀνάμεσα στὰ ὅποια καὶ κεφάλι ἀγίου ἀπὸ πολυπρόσωπη σύνθεση μεταβυζαντινῶν χρόνων (πίν. 5β).

Στὴν τομὴ Ζ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 3,50μ. τμήμα τοῦ νότιου στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Β (πίν. 6α), ποῦ ἔχει πλάτος 0,60μ. καὶ ὕψος 0,70μ. καὶ θεμελιώνεται ἐπάνω σὲ βυζαντινὸ πλίνθινο δάπεδο. Τὸ δάπεδο αὐτὸ (Γ στὸ σχ. 4) διαπιστώθηκε στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τομῆς Ζ καὶ σὲ βάθος 2,50μ.

Στὴν ἴδια τομὴ καὶ σὲ ἀπόσταση 1μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ἀποκαλύφθηκε ἓνας ἄλλος μικρὸς ἐπιφανειακὸς τοῖχος, ποῦ συνδέεται

μέ τὸ στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Β καὶ συνεχίζεται πρὸς βορράν.

Τὸ ὅτι ὁ στυλοβάτης τῆς βασιλικῆς Β εἶναι πολὺ στενὸς καὶ δὲν προχωρεῖ σὲ βάθος, δὲν ἐπιτρέπει νὰ δεχθοῦμε μαρμάρινες κιονοστοιχίες γι' αὐτήν, ἀλλὰ ξύλινες.

Ἡ κόγχη τοῦ ναοῦ αὐτοῦ δὲν ἦταν δυνατό νὰ ἐντοπισθεῖ, γιατί βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐνῶ τὸ κεντρικὸ καὶ βόρειο κλίτος τοῦ προχωροῦσε βόρεια ἐξῶ ἀπὸ τὸν καμένο ναὸ Α' τοῦ 1917.

Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου Β1 καὶ σὲ βάθος 1μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τοῦ καμένου ναοῦ ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες τοποθετημένες ἀφρόντιστα (σχ. 2β).

Σύρριζα μὲ τὴ νότια ὄψη τοῦ τοίχου Β1 ἀποκαλύφθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ κατῶφλι κτισμένο μὲ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Μαρμάρινος κοσμήτης χρησιμοποιοῦνθηκε σὲ β' χρήσιν ἐδῶ, ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ ἴχνος ποὺ ἄφησε στὸ ἀσβεστοκονίαμα.

Σ' ἓνα μῆκος 2μ. ἀνατολικά ἀπὸ τὸ κατῶφλι αὐτό, ἡ πλακόστρωση χρησιμοποιεῖ ἐξαγωνικὲς πλίνθους. Τὸ δάπεδο ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου Β1 ἀνῆκε σὲ κάποιο πρόσκτισμα ἢ αὐλὴ τῆς βασιλικῆς Β, ὅπως ἀφήνει νὰ συμπεράνουμε τὸ κατῶφλι, ποὺ μὲ κάποια μικρὴ θύρα ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ ναό.

Ἄρα ὁ τοίχος Β1 εἶναι ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοίχος τῆς βασιλικῆς Β. Στὴν ἀποψη αὐτὴ συνηγορεῖ καὶ τὸ πλάτος του, ποὺ ταιριάζει σὲ ἐξωτερικὸ τοίχο.

Ἡ κατασκευὴ τῆς βασιλικῆς Β ἀνάγεται στοὺς ὕστερους χρόνους τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως φανερῶνουν τὰ κατασκευαστικὰ ὕλικά, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα, ὅστρακα ἀγγείων καὶ νομίσματα, ποὺ βρέθηκαν στὴν κοίτη τῶν τοίχων τῆς.

Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Β' στρώματος ποὺ ἔχει ὕψος 2μ. καὶ εἶναι γεμάτο ἀπὸ ὅστρακα ἀγγείων, ποὺ βρίσκονται μέσα στὴν κοίτη τοῦ τοίχου Β1 βρέθηκαν:

1) Βυζαντινὸ μαρμάρينو ἀκόσμητο κιονόκρανο διαστάσεων 0,70×0,33μ. (πίν. 6β) μὲ ἑξαμα στὴν κάτω ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἑδραση τοῦ κίονα, ποὺ ἴσως ἀνήκει σὲ τέμπλο, ὅπως ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἡ μικρὴ διάμετρος τοῦ κίονα (0,18μ.).

2) Δύο συνανήκοντα κομμάτια ἀμφιγλύφου παλαιοχριστιανικοῦ θωρακίου (πίν. 7α,β) μὲ παράσταση σταυροῦ ἐγγεγραμμένου μέσα σὲ στεφάνι δάφνης στὴν α' ὄψιν καὶ ἀπλοῦ σταυροῦ στὴ β' τοῦ 5ου μ.Χ. αἰ.¹.

1. Ἀνάλογα θωράκια βρέθηκαν στὴ Θάσο. Βλ. Ἄ. Ὁ ρ λ α ν δ ο υ, Ἡ ξυλόστεγος

3) Τμήμα θαλακτίου μέσου ὕψους 0,20μ. Σώζονται δύο κάθετες ραβδώσεις ἀπὸ τὴν κεραία τοῦ σταυροῦ.

4) Κομμάτι ἄκανθας θεοδοσιανοῦ κιονοκράνου μὲ ἴχνη μαύρου χρώματος.

5) Τμήμα κιονίσκου κιβωρίου ἀπὸ ἀτράκιο λίθου.

Τὰ ὁστρακα τοῦ Β' στρώματος εἶναι ἀνάμεικτα, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά, βυζαντινὰ καὶ νεώτερα καὶ ἡ διατάραξή τους ὀφείλεται στὴ διάνοιξη τῶν θεμελίων τῆς τελευταίας ἐκκλησίας. Ἀναφέρουμε ὁστρακα ραβδωτά, λεπτά χερούλια ἀπὸ μαγειρικά σκεύη, κομμάτια ἀπὸ terra sigillata, ἓνα κομμάτι λεπτοῦ ἀγγείου μὲ διάφανη ἐφυάλωση καὶ ἴχνη slip painted, δύο κομμάτια ἀπὸ πινάκιο τοῦ 12ου αἰ. μὲ ἐγχάρακτα λαγουδάκια καὶ πολλὰ ὁστρακα ἐγχάρακτα μὲ κίτρινη ἐφυάλωση. Ἐπίσης μερικά ἐγχάρακτα μὲ λεπτὴ χάραξη¹ (fine style).

Μέσα στὶς τομὲς Β καὶ Η καὶ στὸ Β' καὶ Γ' στῶμα βρέθηκαν ἄφθονα σπαράγματα μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν πού πρέπει ν' ἀνήκουν στὴν τοιχογράφηση τῆς βασιλικῆς Β. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ σπαράγματα αὐτὰ βρέθηκαν κατὰ μήκος τῆς νότιας ὀψης τοῦ τοίχου Β1 μᾶς κάνει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ, ὅπου πιθανότατα ὑπῆρχε στοά, ἦταν τοιχογραφημένη.

Ἀπὸ τὰ σπαράγματα αὐτὰ (455 γιὰ τὴν ἀκρίβεια) ἐνδιαφέρον περισσότερο παρουσιάζουν τὰ μεγαλύτερα, γιατί μᾶς βοηθοῦν νὰ κερδίσουμε μιὰν εἰκόνα τοῦ συνόλου.

Τὰ χρώματά τους εἶναι μαῦρο, ἀνοιχτὸ καὶ σκοῦρο κόκκινο, γκριζο, πορτοκαλλί, βυσσινί, ἄσπρο καὶ χρυσό.

Τὸ σημαντικότερο εἶναι ἓνα κομμάτι μὲ παράσταση ἀρχιερέων ἀπὸ μεγάλη σύνθεση (πίν. 8α) πιθανότατα Κοίμησης Ἀγίου Νικολάου, ὅπως συμπεραίνει κανεῖς συγκρίνοντας τὴν παράσταση αὐτὴ μὲ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ², τὴν ὁποία χωρὶς καμιά ἀμφιβολία εἶχε ὑπόψη του ὁ ζωγράφος.

Μέσα σὲ σκοῦρο κάμπο διακρίνονται ἀρχιερεῖς μὲ στρογγυλὰ μέγαρα καπέλα. Τὸ περίγραμμα τῶν προσώπων ἀποδίδεται μὲ ἀνοικτὸ καφέ, πράσινο χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ φῶτα, ἐνῶ τὰ γένεια ἀποδίδονται μὲ καφέ καὶ μαῦρες κυματιστὲς γραμμές.

παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Ἀθήνα 1952, σ. 514 καὶ τ ο ὗ ἱ δ ι ο υ, Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, ABME Z'(1951)31 καὶ 62.

1. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ἀγγείων αὐτῶν βλ. Ch. Morgan, Corinth, v. XI, Cambridge Massachussets 1942, σ. 115 κ.ε.

2. Ἀ. Ξ υ γ γ ο π ο ὕ λ ο υ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ, Ἀθήνα 1964, σ. 116.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα σπάραγμα ἀνάγλυφης τοιχογραφίας ἀπὸ φωτοστέφανο ἀγίου μὲ χρώματα χρυσοῦ γιὰ τὸ φωτοστέφανο καὶ ἄσπρο γιὰ τὸ πρόσωπο (πίν. 8β).

Σὲ ἓνα ἄλλο κομμάτι διακρίνεται δίκτυ μὲ ψάρια (πίν. 8γ). Ἡ θάλασσα ἀποδίδεται μὲ ἀνοιχτοὺς γκριζογάλανους καὶ σκούρους τόνους καὶ τὰ ψάρια μὲ κίτρινο, κόκκινο καὶ ἀνοιχτὸ ρόδινο χρῶμα.

Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ εἶναι μετριότατη ἀπὸ καλλιτεχνικὴ ἄποψη, ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ τῆς ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας¹.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος (τομεῖς Β καὶ Η) τὸ ὕψους 1μ. στρώμα Γ' εἶναι καθαρὰ βυζαντινὸ μὲ ἄφθονα εὐρήματα βυζαντινῆς κεραμεικῆς. Πολὺ χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ ἐγγάρακτο γραπτὸ ἄγγεϊο μὲ τὴν παράσταση ὀργανοπαίχτη στὸ ἐσωτερικὸ (πίν. 9α καὶ σχ. 3) καὶ τὰ γραπτὰ τύπου *marbre ware* ὄστρακα ἀπὸ ἄγγεϊα μὲ σφαιρικὸ σῶμα καὶ διακόσμηση ἀπὸ κηλίδες χρώματος καφέ (πίν. 9β), τὰ ἐγγάρακτα μὲ κίτρινη ἐφνάλωση (*yellow glaze sgraffito*) ἢ τὰ *incised sgraffito*, τὰ ἐγγάρακτα μὲ λεπτὴ χάραξη (πίν. 9γ) (*fine style*), ποὺ ἀνήκουν σὲ ἀνοιχτὰ ἄγγεϊα μὲ κουφικὴ ἐγγάρακτη διακόσμηση καὶ σπείρες (πρβλ. Morgan, *Corinth* τ. XI, σ. 117, τέλη 11ου-ἀρχὲς 12ου αἰ.).

Μέσα στὸ Γ' στρώμα καὶ σὲ βάθος 3,70μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ναοῦ Α διαπιστώθηκε τμῆμα βυζαντινοῦ τοίχου (πίν. 10α) κατασκευασμένου ἀπὸ πέτρες καὶ πλίνθους, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ (σχ. 4 φάση Δ).

Ἐχεῖ μῆκος 1,70μ. πλάτος 0,60μ. καὶ ὕψος 0,30μ. καὶ διατηρεῖ ὀρθομαρμάρωση στὴν ἀνατολική του ὀψη. Οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων του εἶναι 0,26×0,29μ. καὶ τὸ πάχος τους 4 ἐκ. Τὸ ἀρμολόγημά του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ περιέχει τρίμματα κεραμίδων.

Στὴν ἐπίχωση τοῦ τοίχου αὐτοῦ βρέθηκαν ἄφθονα βυζαντινὰ ὄστρακα σὲ μεγάλη ποικιλία.

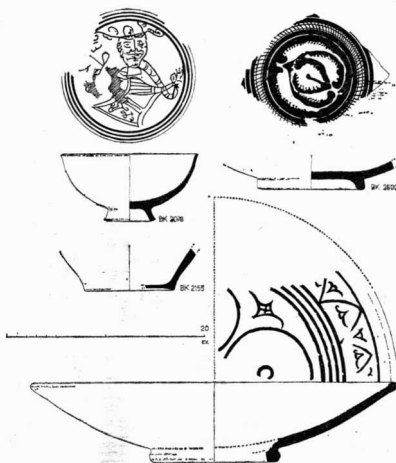
Στὴν ἴδια φάση (Δ στὸ σχ. 4) ἀνήκει ἐπίσης ἓνα τμῆμα διαπέδου μὲ μαρμάρινες πλάκες, ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 4μ. Ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκε ἓνα χάλκινο βυζαντινὸ νόμισμα τοῦ 13ου αἰ. (Ἰωάννης Κομνηνὸς Δούκας 1237-1242), ποὺ δίνει τὸ ὄριο τῆς ζωῆς του.

Κάτω ἀπὸ τὸν τοίχο Δ τῆς βυζαντινῆς φάσης διαπιστώθηκε ἄλλος τοίχος ὕστερορωμαϊκῶν χρόνων μὲ κατεύθυνση ἐπίσης ἀπὸ Α πρὸς Δ. Ὁ παρὰπάνω τοίχος (ΕΙ στὸ σχ. 4), ποὺ εἶναι κτισμένος μὲ πλίνθους πάχους 3 ἐκ., ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2,80μ., ἔχει πλάτος 1μ. καὶ ὕψος 0,75μ. Στὰ βυζαντινὰ χρόνια καλύφθηκε μὲ παχιά στρώση ἀπὸ κουρασάνι ὕψους 0,20 μ. ποὺ

1. Γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς βλ. Ἄ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάγραμμα τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἀλωση, Ἀθήνα 1957, σ. 283 καὶ M. Chatzidakis, *Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine* τὰ p. de H. Cont.

χρησιμοποιήθηκε ὡς ὑπόστρωμα δαπέδου τοῦ κτίσματος τῶν βυζαντινῶν χρόνων ποῦ ἀναφέρεται παραπάνω.

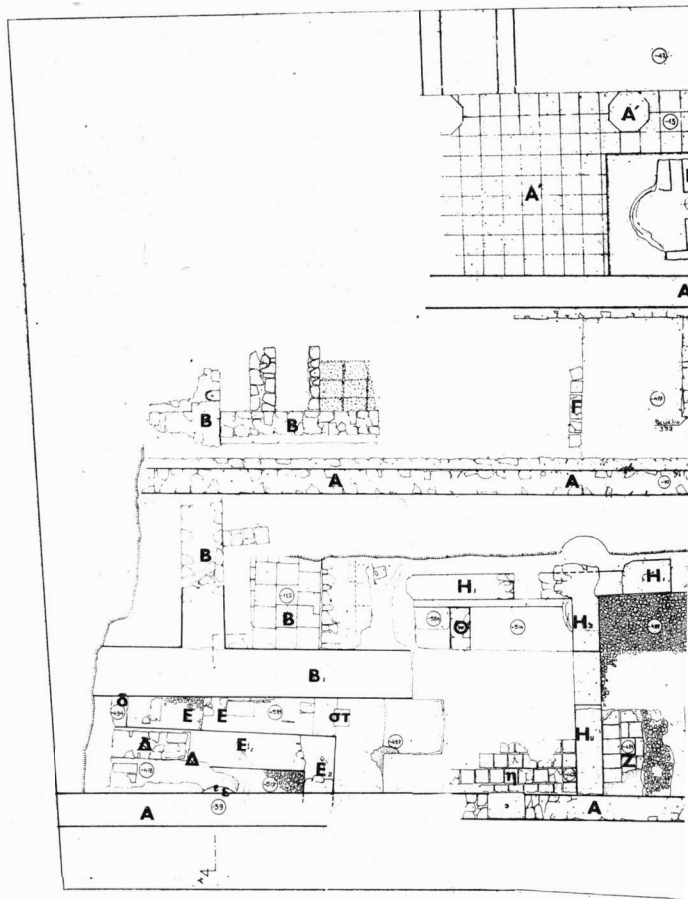
Στὴν ἐπίχωση τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τοίχου (στρώμα Δ) βρέθηκαν πολλὰ ραβδωτὰ παλαιοχριστιανικὰ ὄστρακα, ἄρκετὰ late Roman ware κι ἓνα κομμάτι ἀπὸ λυχνάρι τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. (πίν. 10γ). Ἐπίσης ἓνα χάλκινο νόμισμα (Fl. Crispus 324-330) νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης.



Σχ. 3. Ἀπεικονίσεις καὶ τομὲς χαρακτηριστικῶν βυζαντινῶν ἀγγείων ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ Ἀγίου Νικολάου Τραπεζοῦ
(Σχέδιο Θ. Ὁμήρου)

Σὲ βάθος 5,07μ. καὶ ἀνάμεσα στὸν ὑστερορωμαϊκὸ τοίχο Ε1 καὶ στὸν τοίχο Β1 τοῦ ναοῦ Β (βασιλικὴ Β) διαπιστώθηκε (πίν. 10β) ὑστερορωμαϊκὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο (Ε̅ στὸ σχ. 4), στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ ὁποῖου διατηροῦνται πλίνθοι. Ἡ παρουσία τους ἐξηγεῖται ἴσως ἀπὸ μιὰ μεταγενέστερη ἐπιδιόρθωση καὶ συμπλήρωση τοῦ μαρμαροθετήματος. Ἐπάνω στὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο Ε βρέθηκε ἓνα νόμισμα Θεοδοσίου Α' νομισματοκοπείου Ἀντιοχείας τοῦ 383 μ.Χ.

Λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ καὶ στὸ δυτικότερο ἄκρο τοῦ σκάμματος διαπιστώθηκε σὲ βάθος 4,70μ. καὶ ἄλλο τμῆμα πλίνθινου παλαιοχριστιανικοῦ δαπέδου (δ στὸ σχ. 4), ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποῦ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτό.



Σχ. 4. "Αγιος Νικόλαος Τρανός. Γενική κάτοψη της

Ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας ἔδειξε ὅτι ὁ ὑστερορωμαϊκὸς τοῖχος Ε1 συνδέεται μ' ἕναν ἄλλο, ἴσως παλιότερο τοῖχο Ε2, ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β. Οἱ δύο παραπάνω τοῖχοι ἀνήκουν πιθανότατα στὸ ἴδιο κτίριο, γιατί ὀρίζουν δύο μαρμαροτετημένους χώρους δεξιὰ κι ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο Ε1. Τὸ δάπεδο τοῦ νότιου χώρου βρίσκεται 0,10μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ βόρειου χώρου.

Ὁ τοῖχος Ε2 ἔχει μῆκος 1,20μ., πλάτος 0,70μ. καὶ ὕψος 0,70μ. Ἡ ἀνατολική του ὄψη εἶναι ἐπιχρισμένη καὶ πατεῖ σὲ ρωμαϊκὸ δάπεδο ἀπὸ ἀποσαθρωμένους πλίνθους, ποὺ διαπιστώθηκε σὲ βάθος 5,40μ. Ἐπάνω στὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκε ἕνας ὀρθογώνιος μαρμάρινος δόμος διαστάσεων 0,32×0,40μ. (φάση στ στὸ σχ. 4 καὶ πίν. 10β).

Στὴν ἐπίκωση τῆς νότιας ὄψης τοῦ τοῖχου Ε1 (στρώμα Δ') βρέθηκαν πολλὰ ραβδωτά δοστρακα ἀπὸ παλαιοχριστιανικοὺς ἀμφορεῖς καὶ δύο πρῶιμα βυζαντινὰ μὲ ὑποκίτρινη ἐφυάλωση.

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ τέρμα τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ νότιου τοιχοβάτη τοῦ ναοῦ τοῦ 1864 διακρίνονται ἴχνη ὑστερορωμαϊκῆς κυκλικῆς κατασκευῆς ἀπὸ πλίνθους, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὰ προσκείμενα σ' αὐτὴν κτίρια (βλ. σχ. 4ε).

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος, μέσα στὸ κεντρικὸ κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ (ναὸς Α) μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ ὕψους 1μ. στρώματος Γ', ποὺ εἶναι στὸ σημεῖο αὐτὸ καθαρὰ παλαιοχριστιανικὸ, διαπιστώθηκε ἀρχικὰ ἕνα στρώμα καταστροφῆς ὕψους 0,30μ. ἀπὸ πέτρες καὶ σπασμένους πλίνθους, ἀνάμικτο μὲ κομμάτια ἀπὸ συνθετικὸ κόνιαμα. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὅλο τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ σκάμματος οἱ τοῖχοι ἑνὸς ὑστερορωμαϊκοῦ κτιρίου μὲ δύο εἰσόδους, ἀπ' τὶς ὁποῖες ἡ μία βρίσκεται στὴ δυτικὴ ὄψη καὶ ἡ ἄλλη στὸν βόρειο τοῖχο (πίν. 11α καὶ φάση Η στὰ σχ. 4 καὶ 5). Ὁ τοῖχος Β1 τοῦ ναοῦ Β κάλυψε θύραῖο ἀνοιγμα πλάτους 1,17μ. ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ δυτικὰ στὴν «αἵθουσα».

Τὸ κτίριο αὐτὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕναν ἐπιμήκη τοῖχο (Η1 στὸ σχ. 4) μήκους 8,70μ., ποὺ ἐπιδιορθώθηκε σὲ μεταγενέστερη φάση, καὶ ἀπὸ τὸν κάθετο σ' αὐτὸν τοῖχο Η2 καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ θύραῖου ἀνοιγματος τὸν τοῖχο Η3 ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 2μ. καὶ ἔχει πλάτος 0,60μ.

Σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ τοῖχου Η3 καὶ σὲ βάθος 3,45μ. διαπιστώθηκε κυρτὴ ὀρθογώνια σκαφοειδῆς κατασκευὴ ἀπὸ ἀσβέστη (πίν. 11β) καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν παλαιοχριστιανικὸ δάπεδο (φάση Ζ στὸ σχ. 4 καὶ πίν. 11γ) στρωμένο μὲ πλίνθους διαστάσεων 0,40×0,38μ. καὶ πάχους 3 ἐκ.

Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ βρέθηκαν 27 μεγάλα κομμάτια παλαιοχριστιανικῶν τοιχογραφιῶν ποὺ μιμοῦνται ὀρθομαρμάρωση¹. Διακρίνονται

1. Ἀνάλογες τοιχογραφίες ποὺ χρονολογοῦνται ἐπίσης τὸν 5ο αἰ. βρέθηκαν στὴ Βοῖ-

(πίν. 12α) δύο χρωματικές ζώνες σὲ σκούρο κόκκινο καὶ λευκό καὶ τὸ κυρίως διακοσμητικὸ θέμα εἶναι πράσινες καὶ σκούρες κόκκινες κυματιστὲς γραμμὲς μέσα σὲ κίτρινο φόντο.

Ἡ «σκαφοειδὴς κατασκευὴ» ἦταν πιθανότατα ἡ ὑποθεμελίωση μιᾶς ἄλλης ἀνάλογης ἐπισημότερης κατασκευῆς ἄγνωστου προορισμοῦ, ποὺ ἴσως χρησίμευε γιὰ δεξαμενὴ.

Ὁ τοίχος H1 ποὺ θεμελιώθηκε σὲ ρωμαϊκὸ στρώμα ἔχει μῆκος 8,70μ., πλάτος 0,80μ. καὶ διατηρεῖται μέσα στὴν ὑστερορωμαϊκὴ «αἵθουσα» σὲ ὕψος 0,80μ. Δυτικότερα ἔξω ἀπὸ αὐτὴν διασώζεται μόνο ἡ ὑποθεμελίωσή του, ποὺ φθάνει μέχρι βάθος 2μ. Σὲ κάποια φάση τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων, ὅταν ἔπαψε ἡ λειτουργία τοῦ κτιρίου, τόσο ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου H1 ὅσο καὶ ἡ πλάτους 0,15μ. πατούρα τῆς ὑποθεμελίωσής του καλύφθηκε (πίν. 12β) μὲ πατημένο πηλόχωμα, ποὺ σχημάτιζε τρεῖς βαθμίδες.

Ὁ τοίχος H2 ἔχει μῆκος 1,30μ. καὶ πλάτος 0,60μ. Ἡ δυτικὴ ὀψὲς του εἶναι ἐπιχρισμένη καὶ προχωρεῖ σὲ βάθος.

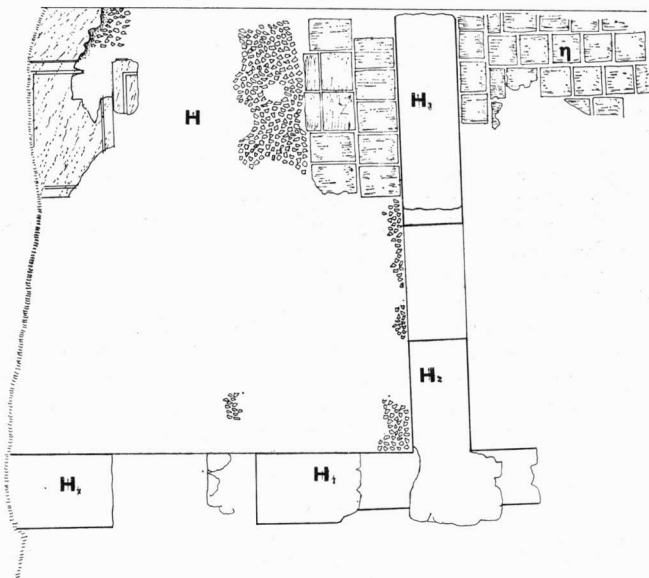
Ἀνάμεσα στοὺς τοίχους H2 καὶ H3 παρεμβάλλεται ἓνα θυραῖο ἄνοιγμα. Μικρὸ τμήμα τῆς νότιας παρεῖας τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ καταστράφηκε σὲ μῆκος 0,20μ. γιὰ νὰ περάσει ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου B1. Αὐτὸ ἐγίνε περισσότερο ἀπὸ διάθεση ἐξοικονόμησης χρόνου παρὰ ἀπὸ σεβασμὸ στὰ παλιὰ κτίσματα. Ἀπὸ ἀνάλογη σκοπιμότητα διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα ἀρχαῖα λείψανα «μπαζωμένα» κάτω ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες μεταγενέστερες θεμελιώσεις.

Ἐνα ἄλλο θυραῖο ἄνοιγμα πλάτους 1,50μ. διαπιστώθηκε κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου H1 στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς «αἵθουσας», τὸ δάπεδο τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε σποραδικὰ σὲ βάθος 4,10μ. καὶ εἶναι στρωμένο μὲ μαρμαροθέτημα καὶ μαρμάρινες πλάκες (πίν. 12γ).

Μιὰ μαρμάρινη πλάκα στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς ὀρθογώνιας «αἵθουσας» ἐμφανίζει κοίλωμα διαστάσεων 0,55×0,20×0,10μ. (πίν. 13α), ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ τυχαία πτώση μεγάλων ἀντικειμένων ἐπάνω της, ἀλλὰ καὶ νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ ἐπίτηδες σὰν εἶδος δεξαμενῆς. Ὡστόσο δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς δεύτερης ἐκδοχῆς, ἐπειδὴ τὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἔχουν μεγαλύτερες διαστάσεις.

Στὴν ἐπίχωση τῆς «αἵθουσας» βρέθηκαν ἄφθονα ὑστερορωμαϊκά-παλαιοχριστιανικά ραβδότα ὄστρακα μαζί μ' ἓνα κομμάτι χριστιανικῆς πλίνθου μὲ ἀνάγλυφο σταυρό. Ἐπάνω στὸ μαρμαροθέτημα βρέθηκε ἓνα νόμισμα Ἀρκαδίου τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ., ποὺ ἀποτελεῖ τὸ ὄριο ante γιὰ τὸ μαρμαροθέτημα αὐτό.

Τόσο τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο ὅσο καὶ ἡ τοιχοδομία τῆς «αἵθουσας» παρουσιάζουν πολλὰ κατασκευαστικὰ ὁμοιότητες μὲ τοὺς τοίχους καὶ τὰ δάπεδα τῶν ρωμαϊκῶν θερμῶν, ποὺ ἐνσωματώθηκαν ἀργότερα στὴν ὑπόγεια κρύπτη τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης.



Σχ. 5. Ἡ κάτοψη τῆς ὑστερορωμαϊκῆς αἵθουσας H

Στὰ σημεῖα ποὺ τὸ μαρμαροθέτημα ἦταν χαλασμένο (σχ. 5) καὶ μέσα σὲ στρώμα καταστροφῆς ὕψους 0,10-0,20μ., διακρίνονταν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Πρόκειται γιὰ τοιχογραφίες τοῦ γνωστοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ incrustation style (πίν. 13β καὶ γ), ποὺ μιμεῖται ὀρθομαρμάρωση¹. Τὰ χρώματά τους εἶναι στιλπνά, στερεά, σὲ μαῦρο, ἄσπρο, πράσινο ἀνοιχτό, πράσινο σκοῦρο, κεραμιδι ἀνοιχτό καὶ σκοῦρο καὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν σ' ἓνα ἄλλο,

1. Ἀνάλογα παραδείγματα τοιχογραφιῶν δημοσιεύει ὁ καθηγητὴς Σ. Πελεκανίδης, Die Malerei der Konstantinischen Zeit, «Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie», Trier 1965, σ. 215 κ.ε.

λίγο παλιότερο κτίριο, τοῦ ὁποῖου τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο ἀποκαλύφθηκε (πίν. 13α καὶ σχ. 5) στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς «αἵθουσας», κάτω ἀπὸ μιὰ μεγάλη πλάκα δαπέδου σὲ β' χρήσιν, ποὺ φέρει γλυφὰς στὶς πλευρὰς καὶ ἔχει διαστάσεις $1,42 \times 0,96\mu$.

Μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ μαρμαροθετημένου δαπέδου β' βρέθηκε ἓνα ρωμαϊκὸ νόμισμα τῶν πρὶν ἀπὸ τὴν τετραρχία χρόνων, μαζὶ μ' ἓνα νόμισμα Μαξιμίνου (286-305μ.Χ.). Τὰ νομίσματα αὐτὰ χρονολογοῦν κατὰ κάποιον τρόπο τὸ μαρμαροθέτημα καὶ τὶς τοιχογραφίες (ὄριο ante).

Σ' ὅλη τὴν ἑκτασιν τῆς ὀρθογώνιας «αἵθουσας» καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὴν διαπιστώθηκε ἓνα στρώμα καταστροφῆς ὕψους 1μ. μὲ καμένα κεραμίδια στέγης, πλίνθους καὶ ὄστρακα μεγάλων ἀμφορέων.

Ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ προέρχεται τμῆμα ἐνεπιγράφου ρωμαϊκοῦ ἐπιτυμβίου βωμοῦ (πίν. 14α, β) τοῦ 2ου μ.Χ. αἱ¹, ποὺ ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοήσουμε ἡ λάξευσιν δύο τετράγωνων τὶς ὁρίων χρησιμοποιοῦντο σὲ β' ἀνεξακριβωτὴν χρήσιν.

Ἐξ ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδον τῆς «αἵθουσας» καὶ σὲ βάθος 4,35μ. ἀποκαλύφθηκε δάπεδο ἀπὸ πλίνθους κίτρινου χρώματος διαστάσεων $0,32 \times 0,32\mu$. ποὺ ἐκτείνεται σὲ μήκος 2,90μ. (πίν. 15α καὶ σχ. 5). Μικρὴ τομὴ, ποὺ ἐγένετο στὸ δυτικὸ ἄκρον τοῦ παραπάνω δαπέδου, ἀποκάλυψε ὑπόστρωμα δαπέδου ἀπὸ πηλὸ καὶ ἀσβέστη ρωμαϊκῶν χρόνων.

Στὴν τομὴ Α καὶ σὲ βάθος 5,40μ. ἀποκαλύφθηκε τοίχος (Θ στὸ σχ. 4) ρωμαϊκῶν χρόνων παράλληλος πρὸς τὸν τοίχον Η1 (πίν. 15β) τῆς ὑστερορωμαϊκῆς φάσης, κτισμένος μὲ πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμμα. Ἔχει μήκος 1μ., πλάτος 0,43μ. καὶ ὕψος 0,35μ. Ἡ ἐπίχωσὶς τοῦ εἶναι κόκκινα χρώματα μὲ ἀφθονία λεπτῶν ρωμαϊκῶν ἀγγείων μὲ σφαιρικὸ σῶμα (βλ. τομὲς στὸ σχ. 6). Μέσα στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκε ἓνα φθαρμένον ρωμαϊκὸ νόμισμα.

Δυτικὰ τοῦ τοίχου αὐτοῦ καὶ σὲ βάθος 5,60μ. διαπιστώθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένον πηλόχωμα. Κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκε ἓνα νόμισμα Μακεδόνων. Ὁ τοίχος Θ εἶναι παλιότερος ἀπὸ τὸν τοίχον Η1, γιατί «πάτησε» ἐπάνω του. Ἐδῶ βρέθηκαν ἀρκετὰ late Roman ὄστρακα μαζὶ μὲ λίγα ὑστεροελληνιστικὰ μὲ μαῦρον πηλὸ καὶ ἐμπαιστὴ διακόσμηση.

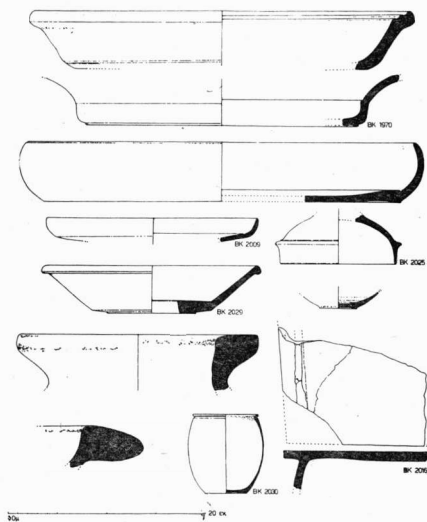
Μέσα στὸ βόρειον κλίτος τοῦ καμένου ναοῦ (ναὸς Α), ὅπου ἀνοίχθηκε ἡ τομὴ Ζ τὰ εὐρήματα εἶναι λιγότερα.

Ἐδῶ διαπιστώθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ τμῆμα τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς Β, ἓνα πρῶμον βυζαντινὸ δάπεδο ἀπὸ πλίνθους (φάση Γ στὸ σχ. 4) καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρον τῆς τομῆς δύο συνδεόμενοι ὑστερορωμαϊκοὶ τοῖχοι

1. Ἐνεπιγράφους βωμοὺς ἀπὸ τὴ Θεσσαλονικὴ δημοσίευσεν ὁ Δ. Λαζαρίδης· βλ. Β. Καλλιπολίτου - Δ. Λαζαρίδου, Ἀρχαῖαι ἐπιγραφαὶ Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1946.

υποθεμελιώσεως κτισμένοι με πέτρες (φάση I στοδ σχ. 4). Στο ἔσωτερικό τους διαπιστώθηκε κόκκινο πηλόχρωμα δαπέδου.

Οἱ παραπάνω τοῖχοι ἀνήκουν σὲ πρόχειρα κτίσματα ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων.



Σχ. 6. Τομές ὑστερορωμαϊκῶν ἀγγείων
τῆς ἀνασκαφῆς Ἁγίου Νικολάου Τραπεζοῦ
(Σχέδιο Θ. Ὁμήρου)

Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς Z εἶναι περισσότερο ταραγμένη. Στὸ A στρώμα μαζί με τὰ νεότερα εὐρωπαϊκὰ καὶ τουρκικὰ ὄστρακα βρέθηκαν ἀρκετὲς τοιχογραφίες καὶ πολλὰ ρωμαϊκὰ ὄστρακα, κυρίως περγαμηνά, με πορτοκαλί ἐπίχρσιμα. Ἡ διατάραξη αὐτὴ ὀφείλεται στὴν κατασκευὴ τοῦ τελευταίου ναοῦ ποὺ θεμελιώθηκε σὲ ρωμαϊκὰ στρώματα. Μέσα στοῦ ὕψους 2μ. στρώμα B' βρέθηκαν δύο ἰωνίζοντα ὑστερορωμαϊκῆς παράδοσης κιονόκρανα (πίν. 16α). Ἔχουν τετράγωνο ἄβακα διαστάσεων $0,34 \times 0,34\mu$. καὶ ὕψος $0,125\mu$. τὸ ἓνα καὶ $0,16\mu$. τὸ ἄλλο. Οἱ ἑλικες διαγράφονται ἔντονα. Στὰ προσκεφάλαια ἀπλοὶ ζωστήρες περισφίγγουν δέσμη λογχοειδῶν φύλλων. Στὸν καμπύλο ἐχίνου διακρίνονται τρία αὐγά ποὺ καλύπτονται στὶς ἄκρες με ἡμιανθέμια.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο B' στρώμα προέρχεται κι ἓνα βυζαντινὸ ἀκόσμητο κιονό-

κρανο με τετράγωνο ἐπίθημα διαστάσεων $0,54 \times 0,54 \times 0,12$ μ. ποὺ ἔχει συνολικὸ ὕψος $0,34$ μ. καὶ διάμετρο κίονα $0,23$ μ. (πίν. 15γ).

Κάτω ἀπὸ τὸ τέρμα τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ Α διαπιστώθηκε κι ἐδῶ τὸ ρωμαϊκὸ στρώμα καταστροφῆς, ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια «αἵθουσα».

Στὴν τομὴ Ε ποὺ ἀνοίχθηκε πλάι στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ καμένου ναοῦ Α καὶ σὲ βάθος $2,50$ μ. ἀποκαλύφθηκε πλινθόκτιστος (πίν. 16β) παλαιοχριστιανικὸς ἀγωγὸς (Κ στὸ σχ. 4). Οἱ διαστάσεις τῶν πλίνθων του εἶναι $0,36 \times 0,33 \times 0,07$ μ. Τὸ αὐλάκι τοῦ νεροῦ ἔχει μῆκος 2 μ., πλάτος $0,28$ μ. καὶ ὕψος $0,60$ μ. Μέσα στὸν ἀγωγὸ βρέθηκαν πολλὰ παλαιοχριστιανικὰ ὄστρακα κι ἓνα κομμάτι μαρμάρινης λεκανίδας. Στὸ βόρειο σκέλος τοῦ ἀγωγοῦ παρατηρήθηκαν ἴχνη πυρᾶς. Ἐπειδὴ τὸ αὐλάκι ἐκκλίνει πρὸς νότον, εἶναι πιθανὸ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἀγωγὸς νὰ λειτουργοῦσε ὡς φρεάτιο. Ὁ ἀγωγὸς ἐδράζεται σὲ ἰσχυρὸ τοῖχο ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ὑδραυλικὸ κονίαμα, ποὺ ἐμπόδιζε τὴν ἀπορρόφησι τῆς ὑγρασίας. Ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς διαταράχθηκε ἀπὸ δύο πηγὰδια-βόθρους τῆς τουρκοκρατίας.

Στὴν ἐπίχωση τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ ἀγωγοῦ βρέθηκαν διάφορα ὄστρακα ὑστερορωμαϊκῶν ἀπορρέων με ἴχνη κόκκινων γραμμάτων, μερικὰ ὄστρακα *terra sigillata* καὶ μερικὰ κομμάτια ἀπὸ *unguentaria* (δακρυδόχοι).

Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς Ε ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης τμῆμα τοίχου ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ με ἴχνη δαπέδου στὴν ἐπιφάνειά του. Ἡ ἐπίχωσή του ἦταν στρώμα ἀμμοχάλικου, ἐνδεικτικὸ ροῆς νεροῦ στὸ σημεῖο αὐτό, ποὺ περιεῖχε πολλὰ ὄστρακα καὶ θαλάσσια ὄστρεα. Ὁ ἀγωγὸς καὶ ὁ τοίχος τῆς ὑποθεμελίωσής του θεμελιώθηκαν σὲ ὑστερορωμαϊκὸ στρώμα. Ἐδῶ βρέθηκε ἓνα κομμάτι ἀπὸ ἐπίπεδο μαγειρικὸ σκεῦος σὰν ταψί, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰ.

Κάτω ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ τῆς τομῆς Ε καὶ σὲ βάθος $4,55$ μ. διαπιστώθηκε δάπεδο ἀπὸ πατημένο πηλὸ. Τὸ στερεὸ βρέθηκε σὲ βάθος $5,30$ μ. Τὰ εὐρήματα τοῦ τελευταίου στρώματος εἶναι καθαρὰ ρωμαϊκά, *terra sigillata* περγαμηνοῦ τύπου, μερικὰ μικρὰ ἀγγεῖα με ἄσπρο πηλὸ, σφαιρικὸ σῶμα καὶ καφεῖ ἐπίχρυσμα ἓνα κομμάτι λυχναριοῦ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ λίγα μελαμβαφὴ ὑστεροελληνιστικά.

Ἱστορία - Χρονολόγησι τῶν κτισμάτων. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Τρανός, γνωστὸς στοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ ὡς Ἅγιος Νικόλαος Ἀρχοντικός, ἐπωνυμία ἐνδεικτικὴ τῆς θέσης του μέσα στὴν ὀρθόδοξη κοινωνία τῆς πόλης, κτίσθηκε τὸ ἔτος 1864 «τῇ συνδρομῇ τῶν συμπολιτῶν καὶ δι' ἐκποιήσεως τῶν ἐνοριακῶν κτημάτων, ὑπὸ τοῦ τότε ἐπιτρόπου Δημητρίου Οἰκονόμου τοῦ καὶ Μπαλταδώρου καὶ Κωνσταντίνου Λουμπούτη καὶ πυρποληθεῖς τὴν 1ην ὥραν π.μ. τῆς 6ης Αὐγούστου 1917». Ἡ παραπάνω χρονολογία, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ἡμετέριστο κτηματολόγιο τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ποὺ συντάχθηκε ἀπὸ τὸ Μενέλαο Κομπο

θέκλα τὸ 1916¹, ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ Γάλλο λόγιο E. Miller², ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη, προετοιμάζοντας τὴ μεταφορὰ τῶν «Εἰδώλων» στὸ Λοῦβρο.

Ὁ Miller σὲ ἐπιστολὴ του γράφει πῶς, ἂν δὲ μπορέσει νὰ μεταφέρει τίς κολόνες ἀπὸ τὰ Εἰδῶλα, θὰ τίς δωρήσει στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου «que l'on construit dans le voisinage et on sera là enchanté d'avoir des marbres à employer», ποῦ, ὅπως φαίνεται, ἀντιμετώπιζε δυσκολίες στὴν ἀνεύρεση μαρμάρου.

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος Τρανὸς εἶναι στενὰ δεμένος μὲ τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν κατοίκων της. Στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα ὑπῆρξε τὸ κέντρο τῆς ἑλληνικῆς συνοικίας καὶ ὁ ἐπίσημος τόπος συγκέντρωσης τῶν ἑλλήνων ὀρθοδόξων³. Ὁ Π. Παπαγεωργίου⁴ τὸν χαρακτηρίζει ὡς τὸν «μέγιστο καὶ περικαλλέστατο τῶν ἐν χρήσει ὄντων ναῶν».

Μετὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1890, ποὺ ἀποτέφρωσε τὸν τότε Μητροπολιτικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ἐγίνε ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς πόλεως, ὅπου φυλαγόταν τὸ λείψανο τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Γρηγορίου Παλαμᾶ⁵. Στὴν ἐκκλησίᾳ αὐτῇ, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, ἐγίνε στίς 27 Ὀκτωβρίου 1912 ἡ δοξολογία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Θεσσαλονίκης.

Γιὰ τὴν ἀκριβὴ χρονολόγησιν τοῦ ναοῦ Β' πολλὴ διαφωτιστικὴ εἶναι ἓνα τουρκικὸ ἔγγραφο τοῦ 1722⁶, δημοσιευμένο στὸν Α' τόμο τῶν Ἱστορικῶν Ἀρχείων τῆς Μακεδονίας⁶, ποὺ ἀναφέρεται σὲ μιὰ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου· «Ἦ ἐντὸς τοῦ φρουρίου Θεσσαλονίκης ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶχεν ὑποστῆ βλάβην, διὰ τὴν ἐπιδιόρθωσιν δὲ τῶν χρυζόντων ἐπισκευῆς μερῶν αὐτῆς χωρὶς νὰ ἐπέλθῃ τροποποιήσεις τοῦ ἀρχαίου αὐτῆς ρυθμοῦ καὶ εὐρυνθῇ ἢ ὑψωθῇ, οἱ φόρου ὑποτελεῖς Θεσσαλονικεῖς Δῆμος υἱὸς Κομμένου, Εὐθύμιος Τσοχατζῆς, ὁ ἐκ Δοϊράνης Κυρίτσης, ὁ Χατζηκωνσταντῖνος, ὁ Πολύζος Γουναρᾶς, ὁ Νικόλαος ζαχαροπλάστης, ὁ Κώστας Βεκίλης καὶ ἄλλοι, ἐπιτυχόντες ἐπιτηδείως τὴν ἑκδοσὶν ὑψηλοῦ φερμανίου, κατεδάφισαν ἐκ θεμελίων τὴν ἐκκλησίαν ταύτην καὶ ἐπανέκτισαν αὐτὴν ἐπεκτείναντες τὸ παλαιὸν πλάτος καὶ ὕψος καὶ προσθέσαντες πολλὰ παραρτήματα. Ταῦτα ἀνε-

1. Φωτοαντίγραφο τῶν σχετικῶν μὲ τὸν Ἅγιο Νικόλαο σελίδων τοῦ κτηματολογίου αὐτοῦ μὲτ' παραχώρησε ὁ κ. Χ. Σωτηρόπουλος.

2. E. Miller, *Le mont Athos, Vatoiré, l'île de Thasos*, Paris 1889, σ. 361.

3. Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη, Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλεως*, Ἀθήνα 1973, σ. 24.

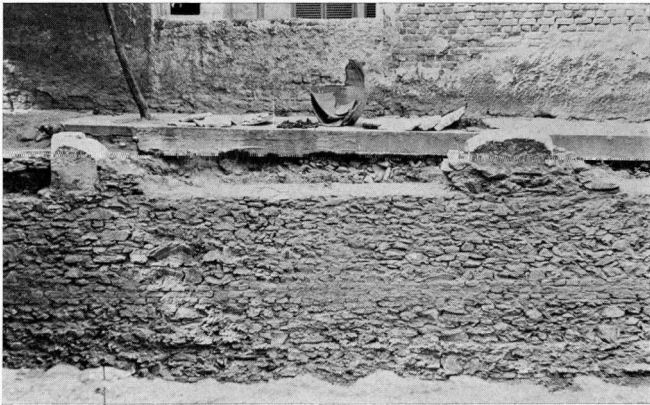
4. Π. Παπαγεωργίου, *Περὶ χειρογράφου Εὐαγγελίου Θεσσαλονίκης*, ΒΖ 6(1897) 545.

5. Γ. Λαμπάκης, *Περιηγήσεις, ΔΧΑΕ Γ'*(1903) 35.

6. Ι. Βασδραβέλλης, *Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α'*. Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 168.



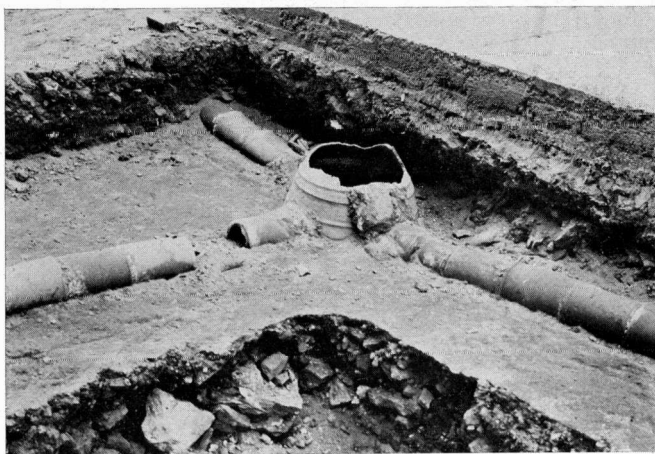
α. Τμήμα τοῦ μαρμαρίνου δαπέδου τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ναοῦ (ναὸς Α)



β. Ἡ τοιχοδομία τοῦ ναοῦ Α καὶ οἱ μαρμαρίνες βάσεις
τῶν κιόνων τοῦ κεντρικοῦ κλίτους



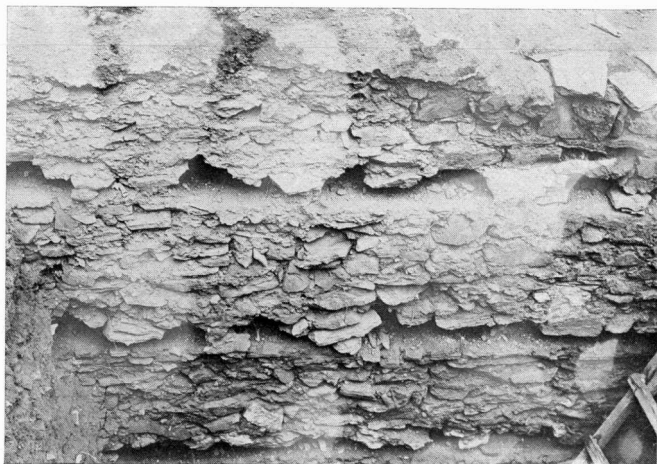
α. Τὸ ἀνακουφιστικὸ τόξο στὸ νότιο στελοβάτη
τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ ναοῦ Α



β. Τὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα με τοὺς κυλινδρικοὺς σωλήνες



α. Τὸ δάπεδο τῆς βασιλικῆς Β



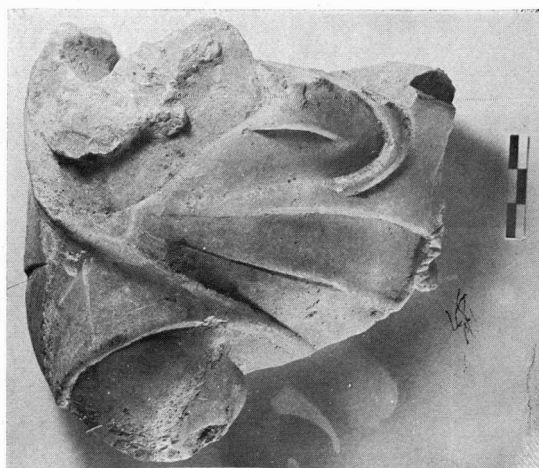
β. Ἡ τοιχοδομία τοῦ τοίχου Β1



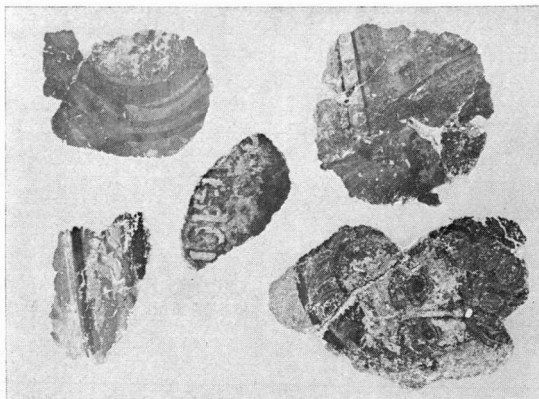
α. ΄Ιχνη τοιχογράφησης στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου Β1



β. Τμήμα παλαιοχριστιανικοῦ ἀμφικίονα παραθύρου,
πὸν ἦταν ἐντοιχισμένο στὴ βασιλικὴ Β



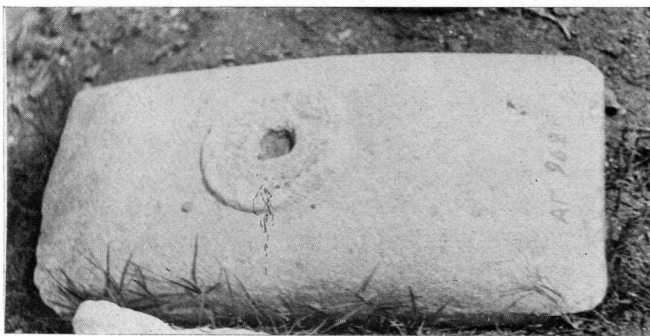
α. Μπώστο μικρού αγάλματος του 2ου μ.Χ. αϊ.



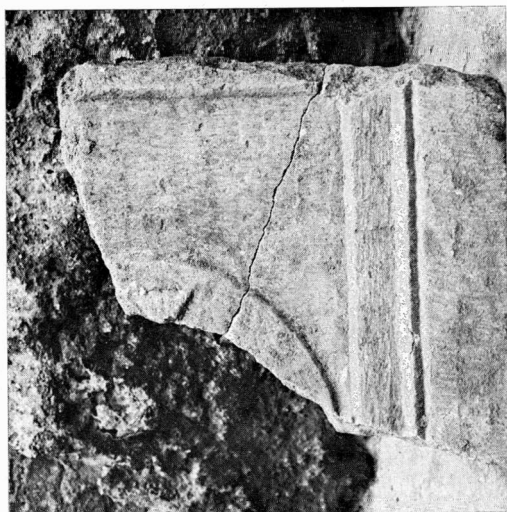
β. Σπαράγματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών
ναού Β. Κάτω άριστερά κεφάλι αγίου



α. Τμήμα τοῦ νότιου στολοβάτη τῆς βασιλικῆς Β, ὅπως βρέθηκε στὴν τομὴ Ζ. Οἱ τοῖχοι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀνήκουν στὴν ὑποθεμελίωση τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ ναοῦ Α πὸν κἀηκε τὸ 1917



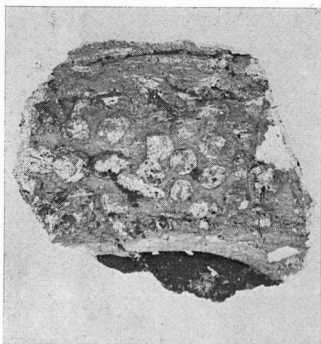
β. Βυζαντινὸ ἀκόσμητο κιονόκρανο τέμπλου



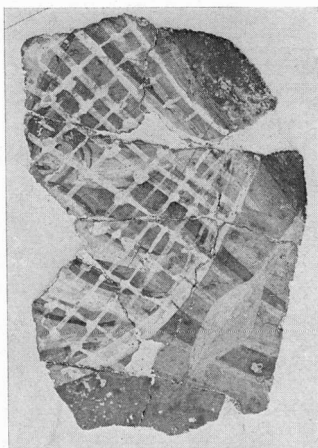
Η, α' καὶ β' καὶ τοῖς παλαιῶν λογιστικῶν θεωρητικῶν



α. Σπαράγμα τοιχογραφίας από παράσταση Κοίμησης Ἁγίου Νικολάου



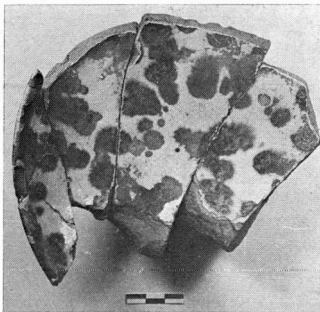
β. Κομμάτι ανάγλυφης τοιχογραφίας
ἀπὸ φωτοστέφανο ἁγίου



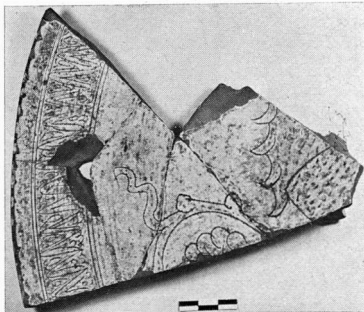
γ. Σπαράγματα τοιχογραφίας
ποὺ εἰκονίζει δίχτυ μὲ ψάρια



α. Βυζαντινὸ ἀργεῖο με παρὰσταση ὀργανοπαίχτη



β. Κομμάτι βυζαντινῆς κούπας marbre ware



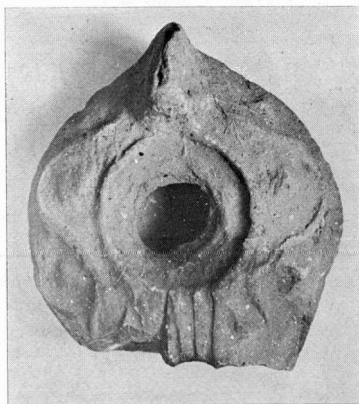
γ. Κομμάτι βυζαντινοῦ πιάτον με λεπτὴ χάραξη (fine style)



α. Τμήμα βυζαντινοῦ τοίχον κτισμένον ἐπάνω σὲ ἀντίστοιχο ὑστερορωμαϊκό. Δεξιὰ διακρίνεται τμήμα μαρμαροθετημένου ὑστερορωμαϊκοῦ δαπέδου



β. Οἱ δύο ὑστερορωμαϊκοὶ τοῖχοι E1 (στὸ κέντρο) καὶ E2 (ἐμπρὸς ἀριστερὰ) μετὰ τὸν ὀρθογώνιο μαρμαρίνιο δόμο (δεξιὰ). Στὸ βάθος διακρίνεται ὁ βυζαντινὸς τοῖχος Δ1.



γ. Τμήμα λύχνου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.



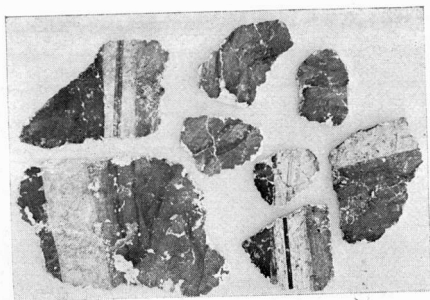
α. Γενική άποψη της αίθουσας Η από δυτικά



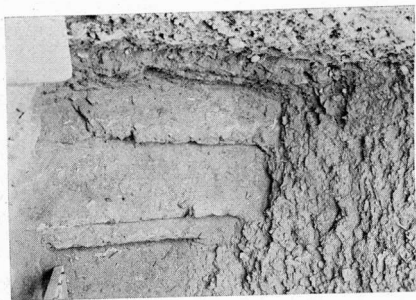
β. Ἡ «σκαφοειδής» κατασκευή στην ανατολική πλευρά τοῦ τοίχου Η3



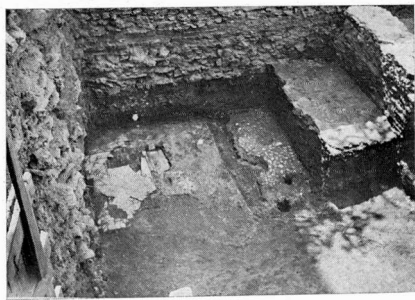
γ. Τὸ πλίνθινο δάπεδο Ζ (δεξιὰ) καὶ τὸ μαρμαροθέτημα (ἀριστερὰ) τῆς αίθουσας Η



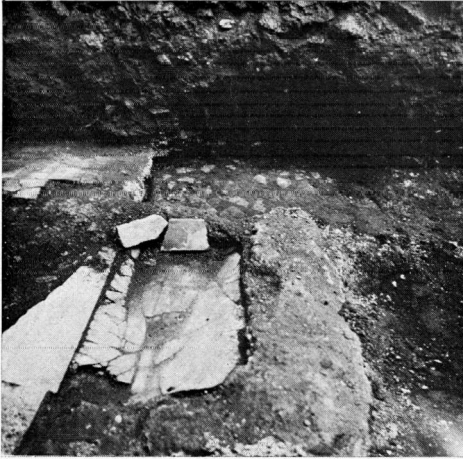
α. Σπαράγματα παλαιοχριστιανικῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 5ου μ.Χ. αἱ.



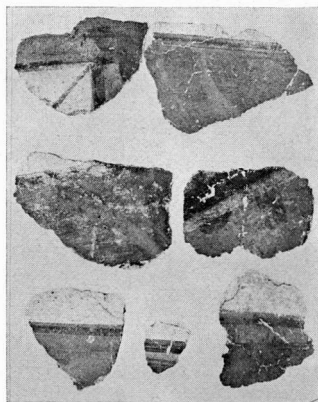
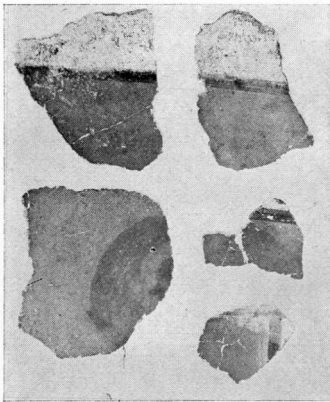
β. Ὁ τοῖχος H1 καὶ οἱ βαθμίδες μετὰ τὸ πατημένον πηλόχωμα



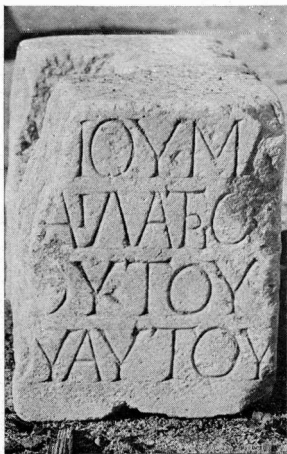
γ. Τὸ δάπεδο τῆς αἵθουσας H. Διακρίνονται οἱ μαρμάρινες πλάκες (ἀριστερὰ) καὶ τὸ μαρμαροθέτημα (δεξιὰ)



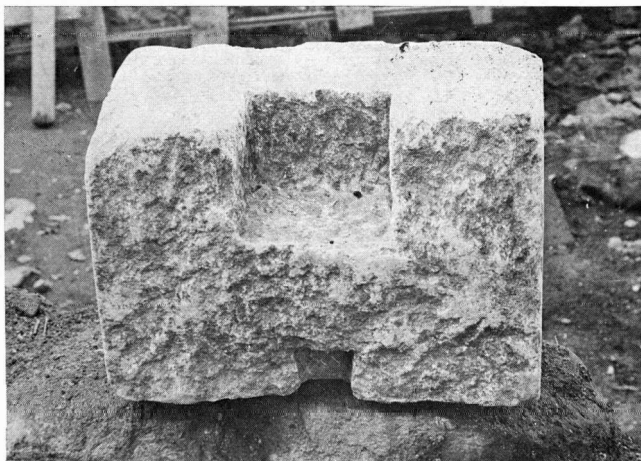
α. Ἡ κοίλη πλάκα τῆς αἰθουσας Η καὶ
πίσω τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο β'



β, γ. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν incrustation style



α. Τμήμα επιτύμβιον βωμοῦ
τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.



β. Τὰ ἀπὸ δεύτερῃ χρήσῃ λαξεύματα τοῦ βωμοῦ



α. Τὸ δάπεδο με τοὺς κίτρινους πλίνθους ἔξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αἴθουσας Η



β. Ὁ τοῖχος Θ στὸ κέντρο καὶ δεξιὰ ὁ τοῖχος Η1



γ. Γλυπτὰ ἀνασκαφῆς Ἀγ. Νικολάου Τραπεζοῦ. Ἀριστερὰ κιονίσκος κιβωρίου καὶ δεξιὰ τὸ ἀκόσμητο βυζαντινὸ κιονόκρανο μετὰ τὸ τετράγωνο ἐπίθημα



α. Δύο ιωνίζοντα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα



β. Ὁ παλαιοχριστιανικός ἀγωγὸς τῆς τομῆς Ε

κοινώθησαν ὑπὸ τοῦ ὑψηλοῦ κράτους εἰς τὸ διβάνιον τῆς Ρούμελης καὶ ὅτι αἱ ἐργασίαι εὐρίσκοντο εἰς τὸ τέλος τῶν». Τὸ ἔγγραφο ἔχει ἡμερομηνία «τῇ 7ῃ Ζιλ Χετζέ 1134», πὺν ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν 17 Ὀκτωβρίου τοῦ 1722.

Τὴν ἐποχὴ αὕτῃ διασώζονται στῇ Θεσσαλονίκῃ τρεῖς ναοὶ στοῦ δνομα τοῦ Ἀγίου Νικολάου: ὁ Ἅγιος Νικόλαος Ὁρφανός, τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Νικολάου πίσω ἀπὸ τὸν τότε Μητροπολιτικὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου¹ καὶ ὁ κατὰ παράδοσην ἀμέσως μετὰ τὴν Ἀλωση ἰδρυμένος ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, στῇ θέσῃ τοῦ μετέπειτα Τρανοῦ. Ἀλλὰ γιὰ τοὺς δύο ἄλλους ναοὺς δὲν ἀναφέρεται πούθεν ὅτι κατεδαφίστηκαν ποτὲ ἐκ βάρων. Ἐτσι μόνον ὁ Τρανὸς μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ ναὸ τοῦ 1722. Στὴν ταύτιση αὕτῃ συνηγοροῦν καὶ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα τῆς βασιλικῆς Β καὶ ἰδιαίτερα τὰ τουρκικὰ νομίσματα πὺν βρέθηκαν μέσα στὴν τοιχοδομία τοῦ τοίχου ΒΙ καὶ χρονολογοῦνται πάνω κάτω στοῦ 18ο αἰ.

Γιὰ τὸ βυζαντινὸ τοῖχο (φάση Δ στοῦ σχ. 4), πὺν διαπιστώθηκε στοῦ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ σκάμματος (τομέες Β, Η) καὶ τοῦ ὁποίου ἡ συνέχεια πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ πρὸς τὰ δυτικά, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ ὑποστηρίξουμε σὲ τί κτίριον ἀνήκει. Τόσο οἱ πηγὲς ὅμως, ὅσο καὶ οἱ παλιότεροι ἐρευνήτες, μιλοῦν καθαρά καὶ γιὰ ἓνα βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Μεγάλου Νικολάου στῇ θέσῃ τοῦ σημερινοῦ.

Σπουδαιότατῃ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Π. Παπαγεωργίου², πὺν δημοσιεύοντας ἓνα χειρόγραφο Εὐαγγέλιον τῆς Θεσσαλονίκης διάβασε στὴν πρώτη σελίδα τοῦ χειρογράφου σημεῖωμα μὲ χρονολογία 1406, ὅπου ἀναφέρεται ναὸς τοῦ Μεγάλου Νικολάου· «ἦσιν τὰ βιβλία τὰ ἕπερ ἐπαρεδόθησαν εἰς τὰς χεῖρας τοῦ παπᾶ κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Γλαβᾶ, τοῦ μεγάλου Νικολάου τὰ βιβλία». Ὁ ἴδιος λόγιος στοῦ τέλους τῆς μελέτης του ἀναφέρει: «Μέγας Νικόλαος εἶναι ὁ ἐν τῇ κέντρῳ τῆς πόλεως πάλαι ποτὲ ἰδρυμένος φερώνυμος βυζαντινὸς ναὸς, ἐφ' οὗ ἐν βᾶθει (κατὰ παράδοσιν) κειμένου, ἀνηγέρθη πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ὁμώνυμος νέος, ὁ μέγιστος καὶ περικαλλέστατος τῶν νῦν ἐν χρήσει ὄντων ναῶν. Μέγας δὲ ἦ καὶ Τρανὸς τὴν σήμερον ὀνομάζετο καὶ ὀνομάζεται πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ βορειοδυτικῇ τῆς πόλεως κειμένου Μικροῦ ἢ Ὁρφανοῦ (τοῦ ἁγίου Νικολάου τῶν Ὁρφανῶν ἢ τοῦ Ὁρφανοτρόφου)».

Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι τὸ τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ κτίσματος, πὺν βρέθηκε στοῦ βάθος τῶν τομῶν Η καὶ Β ἀνήκει σὲ ναὸ. Ὑποθέτει ὅμως ὅτι μπορεῖ νὰ ἔχει κάποια σχέση μὲ αὐτό, γιὰτὶ εἶναι γνωστὸ πὺς οἱ περισσότεροι μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης ἰδρύθηκαν στῇ θέσῃ παλιότερων βυζαντινῶν ναῶν, ὅπως ἡ Ὑπαπαντὴ (βυζ. ναὸς κ. Ἰωῆλ), Πα-

1. Π. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης Ἱστορικά καὶ Ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον» 1912, σ. 14 κ.ἑ.

2. Π. Παπαγεωργίου, Περὶ χειρογράφου, ὅ.π., σ. 545.

ναγία Δεξιὰ (βυζ. ναὸς Ὑπατίου), Νέα Παναγία (βυζ. ναὸς Μεγάλης Παναγίας).

Ἀλλωστε καὶ τὰ δύο ἀκόσμητα βυζαντινὰ κιονόκρανα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή, καθὼς καὶ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα (ἀγγεῖα, νομίσματα) ἐνισχύουν μιὰν ἀνάλογη ὑπόθεση.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα (φάση Ε) ἡ χρονολόγηση στηρίζεται στὰ εὐρήματα (δοτράκα καὶ νομίσματα), ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση καὶ τὴν ὑποθεμελίωσή τους καὶ εἶναι ὑστερορωμαϊκὰ τοῦ 4ου αἰ.

Γιὰ τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο τῆς ἴδιας φάσης, τὸ ὄριο ante δίνει ἓνα νόμισμα Θεοδοσίου Α' νομισματοκοπείου Ἀντιοχείας τοῦ 383 μ.Χ., ποὺ βρέθηκε πάνω σ' αὐτό.

Τὸ πλίνθινο δάπεδο (φάση Ζ) χρονολογεῖται ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίες τοῦ 5ου αἰ., ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπ' αὐτὸ καὶ ἀποτελοῦν τὸ ὄριο post γιὰ τὸ δάπεδο.

Ἡ χρονολόγηση τῆς ὑστερορωμαϊκῆς «αἵθουσας» (φάση Η) βασίζεται σ' ἓνα νόμισμα Ἀρκαδίου τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. (ὄριο ante), ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στὸ δάπεδό της. Ἴσως οἱ παλαιοχριστιανικὲς τοιχογραφίες τοῦ 5ου αἰ. ν' ἀνήκουν στὴν τοιχογράφηση τῆς παραπάνω «αἵθουσας» ποὺ ἡ ζωὴ της κυμαίνεται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 3ου μέχρι τὸν 5ο αἰ.

Τὸ νόμισμα Μαξιμίνου (286-305 μ.Χ.), ποὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ μαρμαροθετημένο δάπεδο Η μέσα σ' ἓνα στρῶμα καταστροφῆς γεμάτο σπαράγματα τοιχογραφίων incrustation style, ἀποτελεῖ τὸ ὄριο post γιὰ τὴν αἶθουσα καὶ προσδιορίζει χρονικὰ τὶς τοιχογραφίες.

Στὴ χρονολόγηση αὐτὴ δὲν ἀντιστρατεύονται ἡ μορφολογία τῶν τοίχων καὶ τοῦ δαπέδου τῆς «αἵθουσας».

Γιὰ τὸ δάπεδο μὲ τοὺς κίτρινους πλίνθους (φάση Η), ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔξω ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἴσοδο τῆς «αἵθουσας», δὲν ὑπάρχουν χρονολογικὰ στοιχεῖα. Ὑποθέτουμε ὅμως ὅτι ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὰ ὑστερορωμαϊκὰ χρόνια (ἀρχὲς 4ου αἰ.).

Τὰ μαρμάρινα παλαιοχριστιανικὰ μέλη (τμήματα θωρακίων, κιονίσκου κιωρίου, ἀμφίκιονα παραθύρου) ἴσως σχετίζονται μὲ κάποια ἄγνωστή μας παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὴ θέση αὐτῇ. Μὲ τὴ βασιλικὴ αὐτὴ πρέπει νὰ σχετίζονται καὶ τὰ ἐρείπια ποὺ βρέθηκαν πίσω ἀπὸ τὸ ἱερό τοῦ σημερινοῦ ναοῦ στὰ θεμέλια οἰκοδομῆς τῆς ὁδοῦ Μενελάου 18¹.

Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀγωγό, ποὺ εἶναι σαφῶς παλαιοχριστιανικός, ὑποθέτουμε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα ὅτι εἶναι ρωμαϊκὲς κατασκευές, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης.

1. ΑΔ 1977, Χρονικὰ ὑπὸ ἐκδοσῇ.

Μερικά ἑλληνιστικά ὄστρακα, ποὺ βρέθηκαν στὰ κατώτερα στρώματα τῶν τομῶν Α καὶ Ε ἀποδεικνύουν τὴ σημασία τοῦ χώρου αὐτοῦ, ποὺ παρυσιάζει συνεχῆ ζωὴ ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ μέχρι τὴ σύγχρονη ἐποχὴ.

Το πορταφία. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Τρανοῦ στάθηκε ἀφορμὴ γιὰ ἓνα ξανακοίταγμα τῆς τοπογραφικῆς εἰκόνας τοῦ βυζαντινοῦ *μεγαλοφόρου* τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου βρίσκεται ἐπάνω στὸν ἄξονα τοῦ ὁμώνυμου δρόμου, ποὺ ὀριζε ἀπὸ ἀνατολικά τὸ βυζαντινὸ *μεγαλοφόρο*, δηλαδὴ τὴ νότια καὶ χαμηλότερης στάθμης¹ πλατεία ἀρχαίας Ἀγορᾶς.

Ἡ ὁδὸς αὐτὴ εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λίγους δρόμους τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, ποὺ ἡ χάραξή τους διατηρεῖται μέχρι σήμερα.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Ἀγίας Θεοδώρας, κατευθυνόταν πρὸς βορρᾶν καὶ ἀφοῦ διέσχιζε τὴ «λεωφόρο», τὴ σημερινὴ δηλαδὴ Ἑγνατία, καὶ τὴν ὁδὸ Φιλίππου, περνοῦσε ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὅπου διασώζεται μέχρι σήμερα, γιὰ νὰ καταλήξει στὸ ὕψος τῆς ὁδοῦ Προφήτου Ἡλίας 37, ὅπως διαπιστώθηκε σὲ ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου τὸ 1969².

Μιὰ «ἀβέβαιη φράση» τοῦ Π. Παπαγεωργίου ἔριξε φῶς γιὰ τὸ συσχετισμὸ τοῦ Ἀγίου Νικολάου μὲ τὴν Καταφυγὴ, τὴν ὑπόγεια στοὰ, ὅπου δίδαξε ὁ Ἅγιος Δημήτριος.

Σύμφωνα μὲ τὰ βυζαντινὰ κείμενα ἡ Καταφυγὴ³ σχετίζεται μὲ τὶς ὑπόγειες στοές, τόπο διδασκαλίας καὶ σύλληψης τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, ὅπου ἀργότερα ἰδρύθηκε ναὸς τῆς Παναγίας μὲ τὴν ἴδια ἐπωνυμία.

Ἀπὸ τὸ ναὸ αὐτὸ ξεκινοῦσε τὴν παραμονὴ τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου⁴ ἡ ἱερὴ πομπή, ποὺ κατέληγε στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου, «τὸ τοῦτου χριστομίμητον ἐξεικονίζουσα πάθος»⁵.

Μὲ τὴν Καταφυγὴ πρέπει νὰ συσχετιστεῖ καὶ ἡ ἐπωνυμία «Καμαριώτισσα», ὅπως μαρτυρεῖ ἓνα ἔγγραφο⁶ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου. Ἀρκετοὶ ἐρευνητὲς⁷ συσχετίζουν τὴ στοὰ τῆς Καταφυγῆς μὲ τὸν παραπάνω ναὸ. Ἡ ταύτιση

1. Χ. Μπακιρτζή, ὁ.π., σ. 260.

2. ΑΔ 24(1969) Χρονικά Β₂, σ. 303.

3. Migne, P.G. 151, 544 καὶ O. Tafra li, Thessalonique au XIVe s., Paris 1913, σ. 138.

4. Β. Λαοῦρδα, Συμεὼν Θεσσαλονίκης, «Ἀκριβὴς διάταξις τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου», «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 39(1956) 327 κ.ε.

5. Α. Ξυγοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 8, ὅπου ἀναφέρεται τὸ κείμενο τοῦ Ἀρμενόπουλου.

6. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 11(1927) 366.

7. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 33 καὶ Δ. Εὐαγγελίδου, Καὶ πάλιν ἡ Καταφυγὴ, «Ἑλληνικά» 14(1955) 160.

τῶν δύο ναῶν εἶναι πολὺ πιθανὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ τὶς στοᾶς ἢ καμάρες τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ἐπάνω στὶς ὁποῖες ἔκτισαν τὴν ἐκκλησίαν.

Τὸ ὄριο ante γιὰ τὸ ναὸ τῆς Παναγίας Καταφυγῆς δίνει ἓνα ἔγγραφο τῆς Λαύρας τοῦ 1100 μ.Χ.¹, ὅπου μαρτυρεῖται καὶ ἡ ὑπαρξὴ ὁμώνυμης συνοικίας: «Ἡμεῖς δὲ πάλιν ὅτε Λέων (καὶ) ὁ Κώνστας ἐλάβομεν ὁμοίως ἀμφοτέρω τὴν ἐτέραν αὐλὴν τὴν οὖσαν ἐν τῇ γειτονίᾳ τῆς Καταφυγῆς καὶ πλησίον τῆς μονῆς π(...). ... ἁγίου Νικολάου τοῦ Παλαιοφάβα».

Στὸ ἔγγραφο αὐτὸ ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴ «γειτονία» τῆς Καταφυγῆς ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Οἱ περισσότερες «γειτονίες» τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ὀνομάζονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀπὸ τὰ σημαντικότερα ἐκκλησιαστικὰ κέντρα τῶν συνοικιῶν.

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ποὺ μνημονεύεται ἐδῶ, πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὸ ναὸ τοῦ Μεγάλου Νικολάου, ποὺ ἀναφέρεται σὲ μιὰ σημείωση Εὐαγγελίου² τῆς Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα μὲ τὴ σημείωση αὕτὴ τὰ βιβλία τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μεγάλου Νικολάου, ποὺ καταγράφονται ἀναλυτικὰ, παραδόθηκαν γιὰ φύλαξη, ἴσως γιὰ λόγους φθορᾶς τοῦ ναοῦ, τὸ 1406 στὸν παπὰ Μιχαὴλ Γλαβᾶ.

Στὸ ἔγγραφο τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ὅπου συσχετίζεται ἡ Καταφυγὴ μὲ τὴν Καμαριώτισσα, ἀναφέρεται ὁ μοναχὸς Ἀρσένιος Τζαμπλάκων, ποὺ ἀφιερώνει στὴ Μονὴ «τὰ ἐντὸς μὲν τῆς πόλεως Θεσσαλονίκης καὶ κατὰ τὴν γειτονίαν τῆς Καταφυγῆς δεσποτικῶς προσόντα μοι ὅσα καὶ οἷα ὁρῶνται τὴν σήμερον οἰκοδομήματα μετὰ καὶ τοῦ ἐκέισε πανσέπτου καὶ θείου ναοῦ τοῦ εἰς τὸ ὄνομα τιμωμένου τῆς πανυπεράγνου Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἐπωνυμουμένης τῆς Καμαριωτίσσης». Σύμφωνα μ' ἓνα ἄλλο ἔγγραφο τοῦ Βατοπεδίου³, ἡ Μονὴ ξαναπαρχώρησε τὸ 1373 τὰ ἀκίνητα στοὺς ἀδελφοὺς Κων/νο καὶ Μιχαὴλ Κυπριανό, μὲ τὴν ὑποχρέωση ν' ἀναλάβουν τὴν ἐπιδιόρθωση τῆς ἐκκλησίας, ποὺ στὰ δύσκολα αὐτὰ χρόνια φαίνεται ὅτι ἦταν σὲ κακὴ κατάσταση.

Δὲν ὑπάρχουν γνωστὰ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴν Καταφυγὴ ποὺ νὰ εἶναι παλιότερα ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τῆς Λαύρας τοῦ 1100.

Οἱ διάφορες διηγήσεις τῶν «βίων» τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τὴν ἀγνοοῦν. Στὴ διήγηση τοῦ Ἀνωνύμου⁴, ἀναφέρεται πὼς ὁ ἅγιος δίδασκε κοντὰ σὲ μιὰ στοὰ τοῦ *μεγαλοφόρου* ποὺ ὀνομαζόταν *Χαλκεντική*.

1. L e m e r l e, Actes de Lavra, I, σ. 308.

2. Π. Παπαγεωργίου, Περί χειρογράφου, BZ 6(1897) 546.

3. R. J a n i n, Les églises et les monastères des grands centres byzantines, Paris 1975 καὶ «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 4(1920) 631-33.

4. M i g n e, P.G., 116, 1176.

Φαίνεται πιθανὸ πὼς ὅταν κάποτε ἄνοιξαν θεμέλια γιὰ ἓνα ναὸ τῆς Παναγίας, βρῆκαν τὶς στοᾶς καὶ θεμελίωσαν ἐπάνω σ' αὐτές τὸ ναό, ὁπότε θὰ δημιουργήθηκε καὶ ἡ σχετικὴ παράδοση.

Τὸ ὅτι ἡ παράδοση θεωρεῖται παλιὰ τὸ 14ο αἰ. φαίνεται ἀπὸ τὴ φράση τοῦ Παλαμᾶ: «ὄθεν ἔθος ἐστὶ παλαιὸν τῆς τοῦ μεγαλομάρτυρος πανηγύρεως τὴν ἀρχὴν δι' ἔτους ποιεῖσθαι κάκειθεν διὰ τῆς Λεωφόρου μεθ' ὕμνων τῶν πρὸς αὐτὸν ἀνιόντας ἐνθάδε ταύτην ἀνύειν καὶ εἰς τὸ τέλος ἄγειν τὴν ἑορτήν».

Τὴ λατρευτικὴ εἰκόνα τοῦ ναοῦ τῆς Καταφυγῆς ἀπηχεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ ἀμφιπρόσωπὴ εἰκόνα τοῦ Μουσείου Σόφιας², ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή ΜΡ ΘΥ Η ΚΑΤΑΦΥΓΗ καὶ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη³, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς καὶ ἀπὸ τὴν παράστασιν τῆς ἄλλης πλευρᾶς, ποὺ μιμεῖται τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μονῆς Λατόμου.

Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ παράδοση τῆς Καταφυγῆς χάνεται. Μόνο σὲ κάποιον κείμενο τοῦ 1682⁴ μαρτυρεῖται ἓνας δάσκαλος, ποὺ διδάσκει στὸ μοναστήρι τῆς Καμαριώτισσας.

Τὸ ναὸ τῆς Καταφυγῆς οἱ παλιότεροι ἐρευνητὲς τοποθέτησαν στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς Ἀγορᾶς, παρασυρμένοι ἀπὸ τὴ διήγηση τοῦ Ἀωνοῦμου ποὺ γράφει⁵: «Πολλὼν δὲ αὐτῷ διὰ ταῦτα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων πληθὺς προσιόντων καὶ συνευρισκομένων ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγάλου φόρου, ἐν τῇ ἐκεῖσε Χαλκευτικῇ λεγομένῃ στοᾷ, ἐνθα καὶ εἰώθει τὰς συνόδους ποιεῖσθαι, ὑπὸ τὰς τοῦ ἐγγὺς δημοσίου λουτροῦ ὑπογείους καμάρας».

Ἡ σύγχυση τοῦ Ἀωνοῦμου ὀφείλεται σὲ δύο λόγους. Πρῶτον στὴ χρονικὴ ἀπόστασιν ποὺ τὸν κάνει νὰ συγχέει τὸν τόπο σύλληψης μὲ τὸν τόπο μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ δεύτερον στὸ ὅτι παρασύρεται ἀπὸ τὴν εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει ὁ *μεγαλοφόρος* στὴν ἐποχὴ του.

Ἔτσι ἡ φράση «ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς πόλεως μεγάλου φόρου» μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἡ πρόσβασις στὶς στοᾶς γινόταν ἀπὸ τὰ δυτικά, γιὰ τὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ μεγαλοφόρου ἦταν κλεισμένο ἀπὸ κτίρια.

Ἦσως δὲν εἶναι ἄμοιρῃ ἀλήθειας ἡ ὑπόθεσις αὕτῃ, ἂν λάβουμε ὑπόψιν μας τὰ λίγα καὶ ἀποσπασματικὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχουν οἱ περιστασιακὲς ἀνασκαφὲς τοῦ χώρου αὐτοῦ.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ νότο ἔχουμε στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκίας Βάγια τὸν ἐκονομαχικὸ ναὸ τοῦ 9ου αἰ.⁶, ποὺ πρόσφατα ὁ καθηγητὴς κ. Θεοχαρίδης⁷

1. Ἀ. Ξυγοπούλου, Συμβολαί δ.π., σ. 8.

2. Gerasimov, L'icône bilatérale de Poganovo, CA X(1959) 279.

3. A. Grabar, A propos d'une icône byzantine du XIV^e s, CA X(1959) 302.

4. Τ. Εὐαγγελίδης, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1936, σ. 114.

5. Ἀ. Ξυγοπούλου, Συμβολαί, σ. 10 καὶ Migne, P.G., 116, 1176.

6. Δ. Εὐαγγελίδης, Εἰκονομαχικὰ μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΑΕ 1937, σ. 341-351.

7. Γ. Θεοχαρίδης, Μία ἐξαφανισθεῖσα μεγάλῃ μονὴ τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου, «Μακεδονικά» 18(1978) 1 κ.έ.

ταύτισε μετὰ τῇ βυζαντινῇ μονῇ τοῦ Προδρόμου καὶ θὰ καταλάμβανε ἄρκετὴ ἔκτασι.

Ἐπειτα ἔχομε κάποιον ἄλλο χαμένο ναὸ πού εἶναι πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε στὴ θέσι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἂν λάβουμε μάλιστα ὑπόψιν μας τὰ παλαιο-χριστιανικὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς. Ὁ Lemerle μετὰ βάσιν τὸ ἔγγραφο τῆς Λαύρας δέχεται δίπλα στὸν Ἅγιον Νικόλαον ἕνα μοναστήρι τῆς Παναγίας, πού δὲν προσδιορίζεται ὅμως μετὰ ἀκρίβεια, γιατί στὸ σημεῖον αὐτὸ τὸ ἔγγραφο παρουσιάζει χάσματα.

Γιὰ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς Ἀγορᾶς δὲν ὑπάρχουν μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὰς ἐνδείξεις μεγάλων κτισμάτων.

Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἡ μορφή τοῦ *μεγαλοφόρου* ἀλλοιώνεται. Σπίτια κτίσθηκαν στὴν ἄλλοτε ἐλεύθερην πλατεία· μόνο λίγα ἐρείπια, ὅπως τὰ «Εἰδωλα», οἱ γνωστὰς Μαγεμένες, ἀπόμειναν ἐκεῖ, μάρτυρες τοῦ ἄλλοτε. Εὐλογηθὰ φαίνεται κάθε γνώμη πού θὰ ὑποστήριζε ὅτι χάθηκαν γιὰ πάντα οἱ βυζαντινὲς παραδόσεις. Ὡστόσο οἱ μνημεῖς δὲν ἔσβησαν, ὅπως ὁ Π. Παπαγεωργίου¹ μᾶς πληροφορεῖ:

«Ἐν τῇ αὐτῇ τῆς οἰκίας τῆς κυρίας Φωτεινῆς Σάββα (κοινῶς λεγομένης Δραγουμανοῦδας) κειμένης πλησίον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κεῖνται καὶ πολλὰ ἀρχαῖα λείψανα (βάθρα κιόνων, μάρμαρα μετ' ἐπιγραφῶν, πλίνθοι μετὰ σταυρῶν, καὶ προσκυνητήριον ἔνθα ἐν ἐσφραγισμένῳ στάμνῳ φυλάσσεται ἀπεξηραμμένον αἷμα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ὅπερ μετ' ὕδατος ἀναμεμιγμένον (κοινῶς μύρος) πινόμενον θεραπεύει τοὺς πυρῆσσοντας κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ὡς καὶ ὀστεοφυλάκιον πλήρες ὀστέων καὶ ἕτερον ἐν ᾧ ἐσώζοντο καὶ τοιχογραφίαι, κατὰ τὴν γνώμην δὲ τινῶν ἐκεῖτο ἐν ἐκείνῳ τῷ τόπῳ ἡ λεγομένη «Καταφυγή», ἡ ὑπόγειος στοά, ἐν ἣ ἐδίδαξεν ὁ ἅγιος».

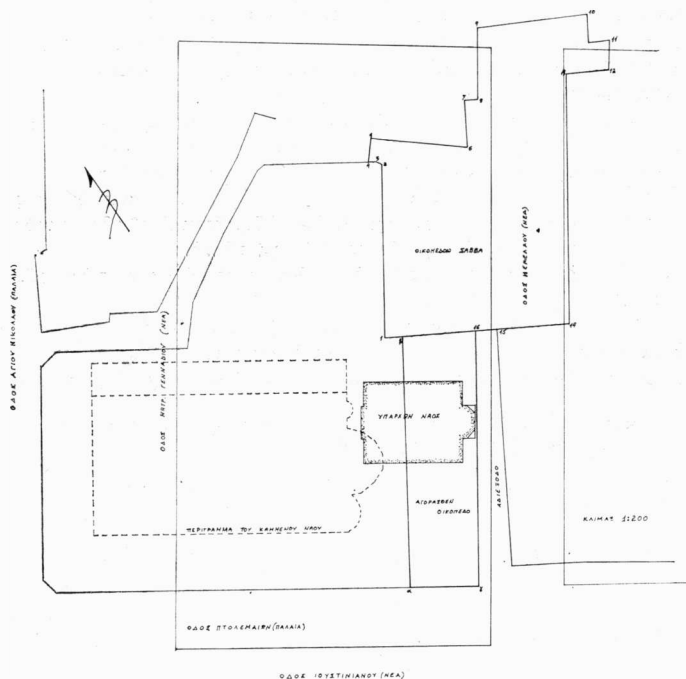
Στὸ κτηματολόγιον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, ὅπου καταγράφεται ἡ κτηματικὴ περιουσία τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τρανοῦ ἀναφέρεται οἰκόπεδον (σχ. 7) «ἀγορασθὲν τὸ 1911», εὐρισκόμενον ὀπισθεν τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, συνορευόμενον νοτίως ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Πτολεμαίων, ἐμπροσθεν ὑπὸ ἀδιεξόδου ἀνηκούσης κατὰ κυριότητα κατὰ τὸ ἥμισυ μὲν εἰς τὸν Ἱερὸν Ναὸν κατὰ δὲ τὸ ἕτερον ἥμισυ εἰς τοὺς ἔναντι κατὰ βάθος ἰδιοκτήτας, βορείως ὑπὸ τῆς οἰκίας Μαρίας Παναγιώτου Σάββα καὶ ὀπισθεν ὑπὸ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ».

Ἡ θέσις τοῦ ἀδιεξόδου, πού ἀναφέρεται ἐδῶ, ἦταν λίγο δυτικότερα τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Μενελάου. Καὶ τὸ σπῆτι τῆς Μαρίας Σάββα, θυγατέρας τῆς Φωτεινῆς, ὅπως τὸ θυμᾶται ἡ σεβάσμιμα — δασκάλα ἄλλοτε — Αἰκατερίνη

1. Π. Παπαγεωργίου, Ἀρχαῖα εἰκὼν τοῦ μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Δημητρίου τοῦ πολιοῦχου Θεσσαλονίκης, ἐπὶ ἐλεφαντοστέου, BZ 1(1892) 479 κ.ἑ.

Μαχίλη¹, βρισκόταν βόρεια τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ εἶχε μεγάλη αὐλὴ μπροστά, ὅπου ὑπῆρχε τὸ παρεκκλήσι.

Ὑστερα ἀπ' ὅσα γράφτηκαν παραπάνω, ἀποδεικνύεται, νομίζω, πὼς ἡ



Σχ. 7. Ἡ θέση τοῦ οἰκοπέδου Σάββα, ὅπου ὑπῆρχε τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, σὲ σχέση με τὸν καμένο καὶ τὸ σύγχρονο ναὸ

ὁρθόδοξη παράδοση τῆς Καταφυγῆς ἐπέζησε μέσα στοὺς αἰῶνες τῆς δουλείας σ' ἓνα ἀσήμαντο παρεκκλήσι, μέσα στὴν αὐλὴ ἐνὸς ιδιωτικοῦ σπιτιοῦ.

Στὸ χῶρο αὐτὸ καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μεγαλοφύρου πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ ἐντοπισθεῖ ἡ Καταφυγὴ καὶ ὄχι στὴ δυτικὴ πλευρὰ, ὅπως

1. Εὐχαριστῶ τὴν κ. Σοφία Χασιάδου, ποὺ ἀναζήτησε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ τὴν κ. Μαχίλη.

ὑποστηρίχθηκε¹ παλιότερα. Στὴ θέση τοῦ οἰκοπέδου Σάββα, δίπλα στὸν Ἀγιο Νικόλαο, πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Καταφυγῆς, ποὺ ταυτίζεται πιθανότατα μὲ τὴν «Καμαριώτισσα».

Ἄν δεχθοῦμε ὡς βάσιμες τὶς παραπάνω ἀπόψεις, ποὺ ἡ ὀρθότητά τους μόνο ὕστερα ἀπὸ ἀνασκαφὲς μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ, βρισκόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ τὸ πρόβλημα τῆς μορφῆς τοῦ *μεγαλοφόρου* τῆς Θεσσαλονίκης. Δυστυχῶς ὁ χρόνος δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ καὶ ἔτσι ἡ διαμόρφωσή του μᾶς εἶναι ἄγνωστη.

Ὡστόσο, βασισμένοι σὲ λογικὲς ὑποθέσεις, μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι καὶ ἡ βόρεια στοὰ τοῦ *μεγαλοφόρου* εἶχε τὴν ἴδια μορφή μὲ τὴ νότια τῆς ἄνω ἀγορᾶς· δὲν εἴμαστε ὅμως σὲ θέση νὰ ξέρουμε τί μεσολαβοῦσε στὸ διάστημα ποὺ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὶς δύο ἀγορές, ἄνω καὶ κάτω. Ἴσως αὐτὴ ἡ βόρεια στοὰ τοῦ *μεγαλοφόρου* νὰ ἦταν ἡ Χαλκευτικὴ τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἄποψη ποὺ ὁ Χατζῆ Ἰωάννου² θεωρεῖ πιθανή.

Τὴ Χαλκευτικὴ στοὰ ταυτίζει μὲ τὴν Καταφυγὴ καὶ ὁ γυμνασιάρχης Β. Νώτης³.

Μὲ τὴν ἐπίγνωση ὅτι οἱ ὑποθέσεις τοῦ εἰδους αὐτοῦ χρειάζονται ἀνασκαφικὴ τεκμηρίωση, ἐλπίζουμε σὲ μιὰ μελλοντικὴ διεξοδικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, ποὺ θὰ ξεκαθαρίσει ὀριστικὰ τὰ προβλήματα τοῦ *μεγαλοφόρου*.

Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων
Θεσσαλονίκης

ΕΥΤΕΡΙΗ ΜΑΡΚΗ—ΑΓΓΕΛΟΥ

1. Ἀ. Ξυγγοπούλου, Συμβολαί, σ. 17.

2. Μ. Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 64.

3. Β. Νώτης, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», 1932, 95.

RÉSUMÉ

Euterpi Marki-Anguelkou, Les fouilles de Saint Nicolaos Tranos.

Pendant les fouilles réalisées par l'Ephorie des Antiquités Byzantines en 1976, dans la cour de l'église moderne de Saint Nicolaos, près du Forum de Thessalonique, on a découvert, a) l'église de Saint Nicolaos Tranos bâtie en 1864 et brûlée pendant la grande incendie de 1917, b) les murs d'une église ornée de fresques, qui fut construite en 1722, c) le mur d'un bâtiment byzantin qui, selon notre avis, pourrait appartenir à l'église de Megas Nicolaos, mentionnée dans un manuscrit des Evangiles, trouvé à Thessalonique par P. Papageorgiou vers la fin du dernier siècle. On a trouvé aussi des ruines post romaines qui faisaient partie du Forum de la ville.

Les découvertes des fouilles étaient aussi quelques chapiteaux paléochrétiens et byzantins, des morceaux de colonnes et des plaques de chancel ainsi que beaucoup d'objets de céramique romaine, byzantine et post byzantine, un grand nombre de monnaies, qui datent de l'époque hellénistique jusqu'à l'époque moderne et beaucoup de fragments des fresques romaines, paléochrétiennes et post byzantines.

Selon un acte de Lavra qui mentionne une église de Saint Nicolaos Palaiophava au quartier de Kataphyghé, on pense que cette église qui se trouvait au dessus des portiques, où Saint Démètre enseignait le Christianisme, a de rapport avec Saint Nicolaos Tranos.

D'après Papageorgiou dans une cour auprès de cette église, se trouvait une petite chapelle, où l'on avait conservé du sang desséché de Saint Démètre.

C'est dans ce lieu, que la tradition byzantine de Kataphyghé avait survécu pendant l'occupation turque.

Par conséquent on peut localiser l'église de Kataphyghé à l'est des portiques qui se trouvaient au nord de Megalophoros.